

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXVI

2015

WARSZAWA 2015 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXVI

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska,
mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Wojciech Blajer**, prof. dr hab. **Teresa Dąbrowska**, prof. dr hab. **Sławomir Kadrow**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**, prof. dr hab. **Jacek Poleski**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka

Jacek Andrzejowski, Magdalena Mączyńska

Korekta / Proof-reading

Autorzy

Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: gliniana figurka z Pieniążkowej. Rys. Lidia Kobylińska i Anna Potoczny
Cover picture: clay figurine from Pieniążkowa. Drawing Lidia Kobylińska and Anna Potoczny

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2015

© Autorzy, 2015

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXVI

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Grażyna Orlińska, Łukasz Karczmarek, Miseczki z omfalosem w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich 3
Small Omphalos Bowls from Lusatian Culture Contexts in Poland
- Michał Grygiel, Kultura jastorfska na Niżu Polskim. Próba określenia chronologii, zasięgu i powiązań 127
Jastorf Culture in the Polish Lowland. Its Approximate Chronology, Range and Connections
- Claus von Carnap-Bornheim, Między adaptacją a oporem? Uwagi o grobach „książęcych” 183
z okresu wpływów rzymskich w *Barbaricum*
Between Adaption and Resistance – Some Thoughts Concerning the So-Called “Princely Graves” of the Roman Iron Age in the *Barbaricum*
- Joanna Zagórska-Telega, Obiekty kremacyjne z cmentarzysk kultury przeworskiej z dorzecza Liswarty 201
z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów
Cremation Features in Przeworsk Culture Cemeteries in the Liswarta River Basin, from the Younger and Late Roman Period until the Early Phase of the Migration Period

MISCELLANEA

- Zuzanna Różańska-Tuta, Plastyka antropomorficzna ludności kultury trypolskiej w zbiorach 247
Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
Anthropomorphic Plastic Art of the Tripolye Culture People in the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw
- Anna Drzewicz, Gatunkowy i anatomiczny dobór zwierząt do ciałopalenia z cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza 283
w Sochaczewie-Trojanowie
Animal species and Anatomical Elements Selected for Cremation in the Early Iron Age Cemetery at Sochaczew-Trojanów

ODKRYCIA

- Andrzej Pelisiak, Andrzej Wójcik, Neolityczna antropomorficzna figurka kamienna z miejscowości Tupadły, 313
stan. 1, pow. inowrocławski
A Neolithic Anthropomorphic Stone Figurine from Tupadły, site 1, Inowrocław County
- Anna Rembisz-Lubiejewska, Skarb przedmiotów brązowych odkryty w Słupsku, pow. *loco* 318
A Bronze Hoard Found in Słupsk, Słupsk County

Katarzyna Czarnicka, Wojciech Siciński, Unikatowa pochwa miecza z cmentarzyska kultury przeworskiej w Orenicach, pow. łęczycki	320
A Unique Sword Scabbard from a Przeworsk Culture Cemetery at Orenice, Łęczyca County	
Agnieszka Jarec, Znaleźzisko ostrogi krzesłowej z rejonu Ciechanowa	330
Unpublished Finds from Grodzisk, Węgrów County, from the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw	
Kinga Żyto, Nieznane zabytki okresu wpływów rzymskich z Muzeum Regionalnego im. Hieronima Ławniczaka w Krotoszynie	332
Unpublished Roman Period Artefacts from the Hieronim Ławniczak Regional Museum in Krotoszyn	
Andrzej Szela, Nietypowa sprzączka z Siemiatkowa. Wyrób lokalny czy import bałtyjski?	334
An Atypical Belt-Buckle from Siemiatkowo. A Locally Made Form or a Balt Import?	
Jacek Andrzejowski, Ryszard Cędrowski, Grób z Łazówka koło Sokołowa Podlaskiego – ślad nieznanego cmentarzyska kultury wielbarskiej?	338
A Grave from Łazówek near Sokołów Podlaski – Evidence of an Unknown Wielbark Culture Cemetery?	
Mirosław Rudnicki, Konstantin N. Skvortov, Znaleźzisko sprzączki typu <i>Snartemo-Sjörup</i> z Nadrowii	348
A Belt-Buckle type <i>Snartemo-Sjörup</i> from Nadrovia Region	
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	355

MICHAŁ GRYGIEL

KULTURA JASTORFSKA NA NIŻU POLSKIM. PRÓBA OKREŚLENIA CHRONOLOGII, ZASIĘGU I POWIĄZAŃ

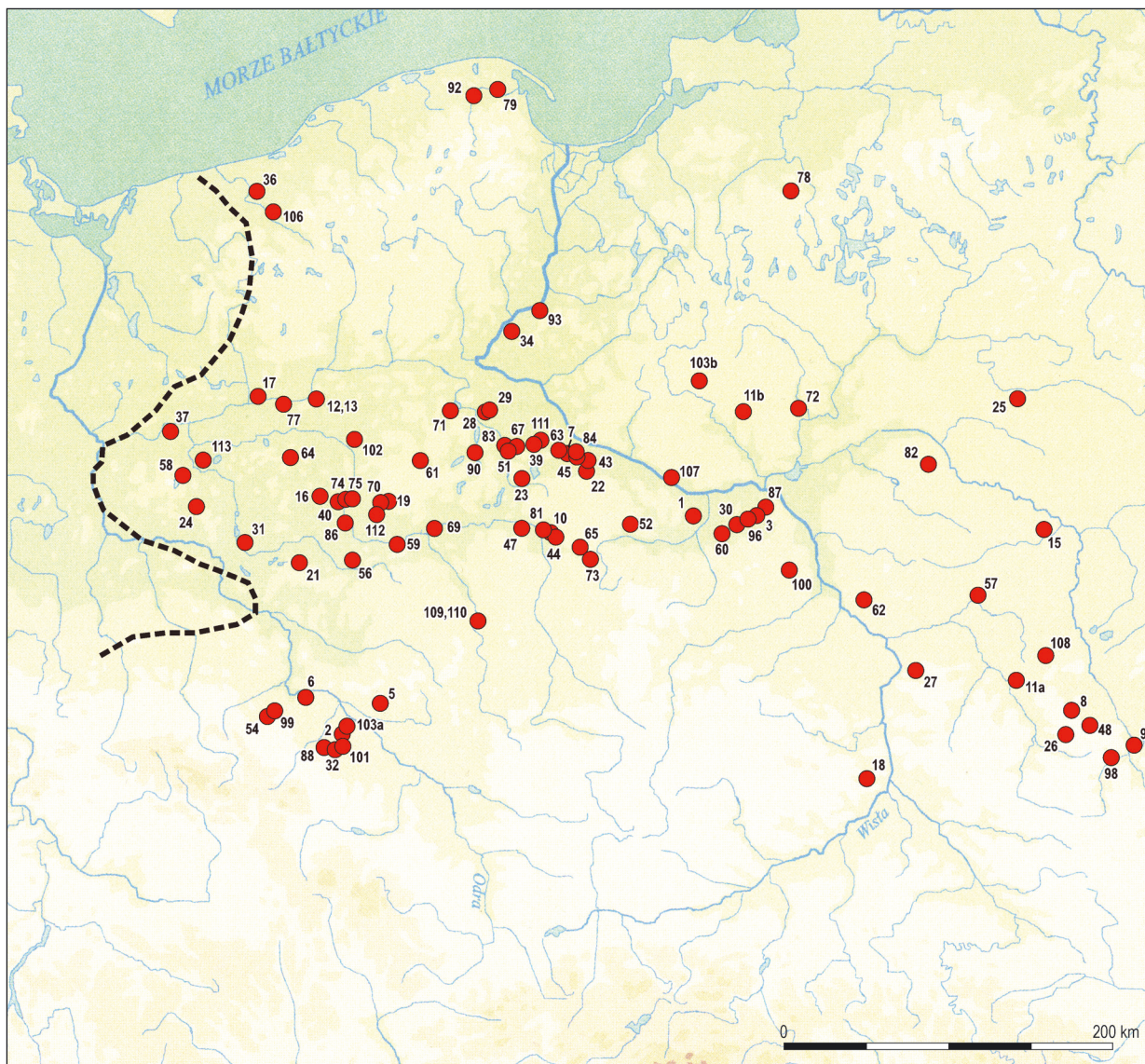
JASTORF CULTURE IN THE POLISH LOWLAND.
ITS APPROXIMATE CHRONOLOGY, RANGE AND CONNECTIONS

Sytuacja kulturowa panująca na ziemiach polskich na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego należy do zagadnień wciąż słabo poznanych. Powszechnie przyjmuje się, że w okresie tym doszło do istotnych przemian w obrębie zajmującej większość terenu Niżu Polskiego kultury pomorsko-kloszowej, kontynuującej tradycje wczesnej epoki żelaza. Uznaje się, że znaczące przeobrażenia w kulturze duchowej i materialnej społeczności zamieszkujących wówczas rozległe obszary na północ od strefy zwartego osadnictwa celtyckiego, zostały zapoczątkowane silnymi oddziaływaniami kultury lateńskiej. W początkach młodszego okresu przedrzymskiego wykształciła się między innymi silnie zlatenizowana kultura przeworska, zgodnie z literaturą polską uważana za bezpośrednią kontynuatorkę kultury pomorsko-kloszowej. Od niedawna wskazuje się, że oprócz oddziaływań celtyckich udział w formowaniu się kultury przeworskiej miał także czynnik jastorfski. Pojawienie się kultury jastorfskiej na ziemiach polskich mogło doprowadzić do destabilizacji stosunków społecznych i gospodarczych trwających od starszego okresu przedrzymskiego (K. Godłowski 1985, s. 137–138; T. Dąbrowska 1988, s. 226–229; 1994; P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski 1998, s. 215–216). Przymuszczać miały ona niemały wkład w obraz kulturowy, jaki ukształtował się w początkach młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich. Przemawia za tym obecność rozproszonych, lecz stosunkowo licznych znalezisk kultury jastorfskiej na terenach Niżu, na wschód od zasięgu jej zwartego osadnictwa, poza granicami grup nadodrzańskiej i gubińskiej (T. Dąbrowska 1994, ryc. 8; M. Grygiel 2004; T. Dąbrowska, Z. Woźniak 2005, ryc. 1; Z. Woźniak 2007, s. 398–

–406). Należą do nich pojedyncze, charakterystyczne wyroby odkrywane w różnym kontekście archeologicznym oraz niezwykle ważne dla omawianej problematyki osady, które dostarczyły dużych serii typowej ceramiki, oraz pojedyncze pochówki. Osadnictwo jastorfskie na Niżu nie tworzyło wyraźniejszych skupień. Sytuacja ta może wynikać po części ze stanu badań, między innymi trudności w identyfikacji osad, przeprowadzanej często na podstawie nielicznego i niediagnostycznego materiału powierzchniowego. W artykule tym uwzględnione zostały jedynie lepiej rozpoznane stanowiska (Ryc. 1, 2, zest. 1¹).

Materiały jastorfskie na terenach położonych poza macierzystym obszarem tej kultury zidentyfikowano najwcześniej, już w latach 50. XX wieku, w międzyrzeczu Prutu, Seretu i środkowego Dniestru. Zaliczono je do kultury Poieniști-Lukaševka, łączonej ze znanym ze

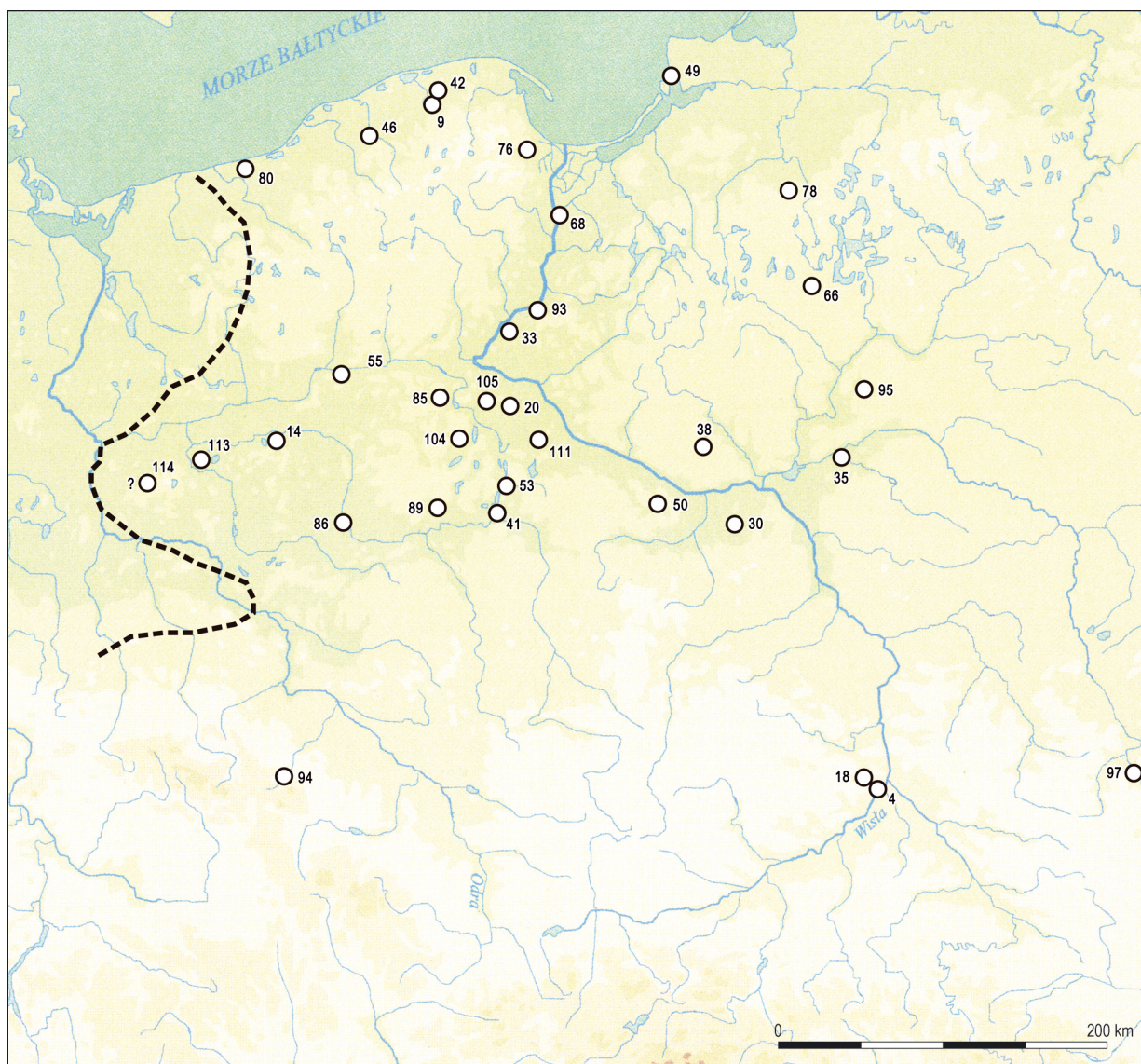
¹ Numery, jakimi w zestawieniu 1 oznaczono stanowiska kultury jastorfskiej, opowiadają numeracji na mapach (Ryc. 1, 2). Odsyłacze do tych numerów, np. Haćki (25), umieszczono w tekście oraz w zestawieniach 2–19. W tekście i w katalogu powtarzają się odwołania do zbiorów następujących instytucji: Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Poznaniu (dalej: IAiE PAN w Poznaniu), Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (IA UJ), Instytutu Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu (IA UMK), Muzeum Archeologicznego w Biskupinie (MA w Biskupinie), Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (MA w Poznaniu), Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu (MA we Wrocławiu), Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi (MAiE), Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Głogowie (MHA), Muzeum Okręgowe w Toruniu (MO w Toruniu), Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu (MŚO), Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie (MZZ), Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (PMA), Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie (MVF).

Ryc. 1. Osady i groby kultury jastorfskiej na Niziu Polskim
 (linią przerywaną zaznaczono przybliżoną wschodnią granicę strefy zwartego osadnictwa kultury jastorfskiej)
 Fig. 1. Settlements and graves of the Jastorf Culture in the Polish Lowland
 (a dashed line marks approximate eastern range of a dense settlement zone of the Jastorf Culture)

źródeł pisanych plemieniem germańskich Bastarnów (R. Vulpe 1955; R. Hachmann 1957; 1961, s. 117–120; 1970, s. 305–307; K. Tackenberg 1963; M. Babeş 1973; 1988; 1993). Początkowo nie potrafiono wskazać materiałów jastorfskich z ziem Polski środkowej i wschodniej, pomiędzy rdzennym obszarem tej kultury a terytorium zajęтым przez kulturę Poieneşti-Lukaşevka. Pierwsze opracowanie, w którym podjęto próbę wyodrębnienia takich znalezisk, autorstwa Z. Woźniaka, traktowało jedynie o jastorfskich zabytkach metalowych (Z. Woźniak 1977). Przełomowy charakter dla badań nad kulturą jastorfską na Niziu miały prace T. Dąbrowskiej, w których po raz pierwszy zostały omówione szczegółowo materiały ze stanowisk osadniczych (T. Dąbrowska 1988, s. 102–104, 196–199; 1994). Autorka uwzględniła prze-

de wszystkim znane od dawna znaleziska z Brześcia Kujawskiego (7; K. Jażdżewski 1948) i Werbkowic-Kotorowa (98; T. Piętka-Dąbrowska, T. Liana 1962; T. Dąbrowska, T. Liana 1963). Wielką zasługą T. Dąbrowskiej jest również analiza materiałów tzw. grupy czerniczyńskiej z terenów Lubelszczyzny, wskazująca na jej związki z kulturą jastorfską (T. Dąbrowska 1988, s. 196–200; 1994, s. 71–73; 2001, s. 26–28). Początkowo grupę czerniczyńską łączono bowiem z kulturą zarubiniecką, której stanowiska występują na północy Kotliny Hrubieszowskiej, zwracano też uwagę na obecność wśród materiałów tej grupy elementów kultury przeworskiej (S. Czopek 1981; A. Kokowski 1983, s. 4–5). Następnie uznano, że omawiane ugrupowanie łączy elementy kultur pomorsko-kloszowej i jastorfskiej oraz poszerzono jego stosunko-

Ryc. 2. Znaleziska zabytków metalowych pochodzenia północnojastorfskiego na Niziu Polskim
 (linią przerywaną zaznaczono przybliżoną wschodnią granicę strefy zwartego osadnictwa kultury jastorfskiej)
 Fig. 2. Metal finds of the north-Jastorf provenance in the Polish Lowland
 (a dashed line marks approximate eastern range of a dense settlement zone of the Jastorf Culture)

wo niewielki zasięg terytorialny (S. Czopek 1985; 1991a; 1991b; 1992; A. Kokowski 1986, s. 185; 1991, s. 177, 180; W. Mazurek 1995). T. Dąbrowska wyraziła też pogląd, że nie ma podstaw by grupę czerniczyńską traktować jako odrębną jednostkę taksonomiczną. Stanowi ona zapewne jedynie zbiór niepowiązanych ze sobą materiałów o różnej proveniencji kulturowej, wśród których znalazły się także wyroby jastorfskie (T. Dąbrowska 2001, s. 26–27; M. Grygiel 2004, s. 14–15).

Problem obecności materiałów kultury jastorfskiej na wschód od jej terenów macierzystych dotychczas był rozpatrywany w kontekście wędrówki przez ziemie polskie w kierunku wybrzeży Morza Czarnego wspomnianych plemion germańskich Bastarnów i Skirów (Z. Woźniak 1977; 1988, s. 240–242; K. Godłowski 1977, s. 199–203;

1985, s. 137–138; 1992a; S. P. Pačkova, M. A. Romanovska 1983; K. Peschel 1992, s. 121–122; T. Dąbrowska 1988, s. 175–192, 226–227; 1994; M. B. Shchukin, T. P. Val'kova, Y. Y. Schevchenko 1993; M. Babeş 1993, s. 154–162; G. Domański 1996; 1999; P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski 1998, s. 216; Z. Woźniak, P. Poleska 1999; problemy interpretacji etnicznej – zob. H. Łowmiański 1963, s. 198–200; R. Wenskus 1976; M. Babeş 1993, s. 168–174). Za świadectwo tej migracji uznano przede wszystkim dość liczne wyroby szczególnie charakterystyczne dla kultury jastorfskiej – naszyjniki w kształcie koron zębatach (*Kronenhalsringe*) oraz tzw. wilki lub kozły ogniowe (*Feuerböcke*). Fakt, że są to większości znaleziska luźne, zdaniem niektórych badaczy miał świadczyć, że plemiona germańskie stosunkowo szybko przemieszczały się

przez tereny dorzecza Odry i Wisły (Z. Woźniak 1977). Przyjmowano zatem, że po tej – będącej krótkotrwałym epizodem – wędrówce nie pozostały dłużej użytkowane osady i cmentarzyska. Pogląd ten wpłynął znacząco na większość ujęć dotyczących problematyki okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich. W rezultacie, analizując procesy przemian kulturowych zachodzących w tym okresie na obszarach Europy Środkowej, nie uwzględniano roli czynnika jastorfskiego. Liczne ostatnimi czasy odkrycia osad i pochówków kultury jastorfskiej na obszarach Wielkopolski, Dolnego Śląska, Polski środkowej, Kujaw, Mazowsza, Podlasia i Lubelszczyzny, a także spotykanych sporadycznie na Pomorzu Gdańskim, w dorzeczu Parsęty, na ziemi chełmińskiej i w północno-wschodniej części ziem polskich (Ryc. 1), znacząco zmieniają obraz sytuacji kulturowej na tych terenach. Jednym z ważniejszych zagadnień, dotyczących relacji kultury jastorfskiej ze strefy niżowej z innymi jednostkami kulturowymi w okresie przedrzymskim, staje się datowanie typowych dla niej materiałów.

Podstawy chronologii

Na wstępie do właściwej części rozważań krótkiego omówienia wymaga niezwykle skomplikowany system periodyzacji kultury jastorfskiej, odzwierciedlający niemal stuletni okres intensywnych badań nad tą problematyką. Podstawy chronologii omawianej kultury, opartej na podziale okresu przedrzymskiego na trzy fazy – Jastorf, Ripdorf i Seedorf – stworzył w początkach XX wieku G. Schwantes (1909; 1911) dla materiałów z północno-wschodniej części Dolnej Saksonii. Były one modyfikowane przez tego autora w latach trzydziestych i pięćdziesiątych (G. Schwantes 1935; 1958). Na podziale zaproponowanym przez G. Schwantesa opierali się prawie wszyscy współcześni mu badacze zajmujący się materiałami jastorfskimi, np. z obszaru Holsztynu (J. Knorr 1910) czy Jutlandii (C. Neergaard 1916). Również autorzy późniejszych, regionalnych opracowań nawiązywali w mniej lub bardziej bezpośredni sposób do tego systemu, czego najlepszym przykładem jest monografia materiałów z środkowej i południowej Jutlandii pióra C. J. Beckera (1961). Niewątpliwym przełomem w studiach nad chronologią względną kultury jastorfskiej było opracowanie znalezisk holsztyńskich przez H. Hingsta i wprowadzenie podziału okresu przedrzymskiego na dwie główne fazy chronologiczne: fazę Ia–d, odpowiadającą starszemu okresowi przedrzymskiemu, oraz fazę IIa–d, pokrywającą się z młodszym okresem przedrzymskim (H. Hingst 1959, s. 110–122, ryc. 17:a,b). System ten stał się podstawą większości stworzonych później i funkcjonujących po dzień dzisiejszy podziałów chronologicznych dla terenów zajętych przez kulturę jastorfską lub pozostających pod jej silnymi wpływami – zachodniej Meklemburgii (H. Keiling 1969), Starej Marchii (H.-J. Gomolka 1972),

północno-wschodniej części Dolnej Saksonii (O. Harck 1973), Brandenburgii (H. Seyer 1982), Saksonii-Anhaltu (R. Müller 1985), Pomorza Zaodrzańskiego (P. Reinecke 1988), Szlezwiku (K.-H. Willroth 1992) i Półwyspu Jutlandzkiego (J. Martens 1994a; 1996; 1997; C. K. Jensen 1996; 1997; 2005). Na podziale H. Hingsta częściowo opierał się również R. Hachmann (1961) w monograficznym opracowaniu znalezisk z młodszego okresu przedrzymskiego z terenów europejskiego *Barbaricum*.

A zatem każda z lokalnych grup kultury jastorfskiej ma własny podział na fazy chronologii względnej, wyznaczone przez rytm przemian różniących się stylistycznie wyrobów metalowych oraz różny stopień latenizacji. Proces latenizacji najslabiej zaznaczył się w północnych grupach kultury jastorfskiej, oddalonych od strefy kontaktowej z kulturą lateńską, a z największą intensywnością i najwcześniej rozpoczął się w południowej i centralnej części jej zasięgu. Wpływy celtyckie najwyraźniej są widoczne w, wyodrębnionych w podziale H. Seyera (1982, s. 93, ryc. 43), grupie łabsko-soławskiej (*Elbe-Saale-Gruppe*) oraz środkowołabsko-hawelańskiej (*Mittelbe-Havel-Gruppe*), a także w zajmującej obszary w dorzeczu Wezery grupie nienburskiej (*Nienburger Gruppe*). J. Brandt (2001), który stosunkowo niedawno omówił wyczerpująco zagadnienie relacji pomiędzy kulturami jastorfską i lateńską, wymienione obszary zalicza do najwcześniej zlatenizowanych stref I i II. Intensywne oddziaływania celtyckie zaczęły się tutaj w okresie odpowiadającym początkom fazy IIa w systematyce H. Seyera (w horyzoncie młodszych odmian zapinek duchcowskich), synchronizowanej z fazą 2. (LTB2) J. Brandta (2001, s. 151–152, mapa VI, nr 2–6). Mniej elementów lateńskich występuje natomiast w materiałach z północnej części grupy dolnołabskiej (*Untereibe-Gruppe*) z terenu Szlezwiku-Holsztynu i lokalnej grupy zajmującej obszary między Warnową a dolną Odrą (*Warnow-Odermündungs-Gruppe*), należących do strefy III J. Brandta (2001, s. 152, mapa VI, nr 7). Pojawiają się one tutaj w początkach fazy IIa (LTC1) H. Hingsta (1959, ryc. 17:a,b; 1986, s. 35), której wyznacznikami są młodsze formy szpil holsztyńskich i najwcześniejsze zapinki² o konstrukcji środkowolateńskiej, m.in. egzemplarze grup 13–15 Gebharda. Prawdopodobnie w tym samym czasie, czyli w początkach fazy IIa J. Martensa (1996; 1997), proces latenizacji rozpoczął się również na obszarze Półwyspu Jutlandzkiego (J. Brandt 2001, s. 152). Jego początki wyznacza horyzont najstarszych zapinek kulgowych serii duńskiej, datowanych ostatnio na fazę LTC1, w odróżnieniu od większości młodszych chronologicznie, właściwych zapinek kulgowych wariantu O Beltza, typowych dla późnego odcinka fazy IIa J. Martensa, synchronicznego

² Oznaczenia typologiczne zapinek oparte są na klasyfikacjach R. Beltza (1911), J. Kostrzewskiego (1919a) i R. Gebharda (1991).

	Niż Polski Wojagiewicz 1981 / Godłowski 1985 / Dąbrowska 1988 (z modyfikacjami)	Brandenburgia Seyer 1982	Holsztyn Hingst 1959	Jutlandia Martens 1996	Skandynawia Bornholm 1993 Gotlandia Nylén 1955	Połoneż-Lukaśevka Babeş 1993
p.n.e.						
ok. 125/115	b LT D1 a ŚRODKOWA FAZA (A ₂)	2 IIb	IIb	IIB1	2 B	II
ok. 180/170	MŁODSZY OKRES PRZEDRZYMSKI MŁODSZY ODCINEK (A _{1b}) Wczesna faza (A1)	1 IIb	IIa	IIA	1 A	I
ok. 260/250	STARSZY OKRES PRZEDRZYMSKI STARSZY ODCINEK (A _{1a})	IIa	IIa	IB		
ok. 330/320	b LT B2 a		Id			

Ryc. 3. Schemat podziału chronologicznego przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego w wybranych regionach i strefach kulturowych *Barbaricum*
 Fig. 3. Chronological systems of the turn of early and late Pre-Roman Period in selected regions of *Barbaricum*

z fazą LTC2 (J. Martens 1996; 1997; J. Brandt 2001, s. 85–87; por. O. Klindt-Jensen 1953; J. Laursen 1984).

Na wielu obszarach kultury jastorfskiej, z uwagi na znikomą liczbę importów celtyckich, trudno jest zsynchronizować lokalne systemy datowania z chronologią względną kultury lateńskiej. Dodatkową przeszkodą są różne, często zresztą modyfikowane podziały chronologiczne, stosowane w obrębie poszczególnych części samej kultury lateńskiej (np. Z. Woźniak 1974; W. E. Stöckli 1974; M. Čižmař 1975; B. Benadik 1977; J. Meduna 1980, s. 15–30; H. Polenz 1971; 1978; 1982, s. 101–128; D. Božič 1981; J. Bujna 1982; 2003; 2005; M. Guštin 1984; W. Krämer 1985; A. Miron 1986; 1991; J. Waldhauser 1987, s. 32–38, tabl. 1, ryc. 4; R. Gebhard 1989, s. 74–127; S. Rieckhoff 1995, tabl. 21; 2008; J. Brandt 2001, s. 49–67).

Mimo tych trudności zdecydowano się na synchronizację (przy zastrzeżeniu, że ma ona jedynie charakter porządkujący) ważniejszych systemów periodyzacji kultury jastorfskiej z fazami chronologii względnej kultury lateńskiej opracowanymi dla obszarów jej zwartego osadnictwa (i tylko tam obowiązujących) opartej o ujednoczony system R. Gebharda (1989, ryc. 46). Nie mniej istotne dla datowania zjawisk kulturowych obserwowanych na Niżu Polskim jest odniesienie ich do lokalnych systemów chronologicznych młodszego okresu przedrzymskiego. Najbardziej przydatny jest tutaj klarowny podział opracowany przez K. Godłowskiego, T. Dąbrowską, R. Wołągiewicza i Z. Woźniaka. Badacze ci w obrębie młodszego okresu przedrzymskiego wyróżnili trzy zasadnicze fazy (A₁, A₂ i A₃) skorelowane możliwie ściśle z chronologią kultury lateńskiej (K. Godłowski 1977; 1985; R. Wołągiewicz 1979; 1981; K. Godłowski, Z. Woźniak 1981; T. Dąbrowska 1988; 2008). Ważnym uzupełnieniem będzie też porównanie z zaproponowanym przez M. Babeša (1993) a opartym na solidnych podstawach systemem chronologicznym kultury Poienești-Lukaševka (Ryc. 3).

Synchronizacja z chronologią kultury lateńskiej służy nie tylko do uporządkowania w czasie zachodzących przemian kulturowych, ale stanowi również podstawę do podjęcia próby datowania absolutnego analizowanych dalej zjawisk kulturowych zachodzących na Niżu Polskim. Znikoma liczba datowań uzyskanych metodami przyrodniczymi ma tu niewielkie znaczenie.

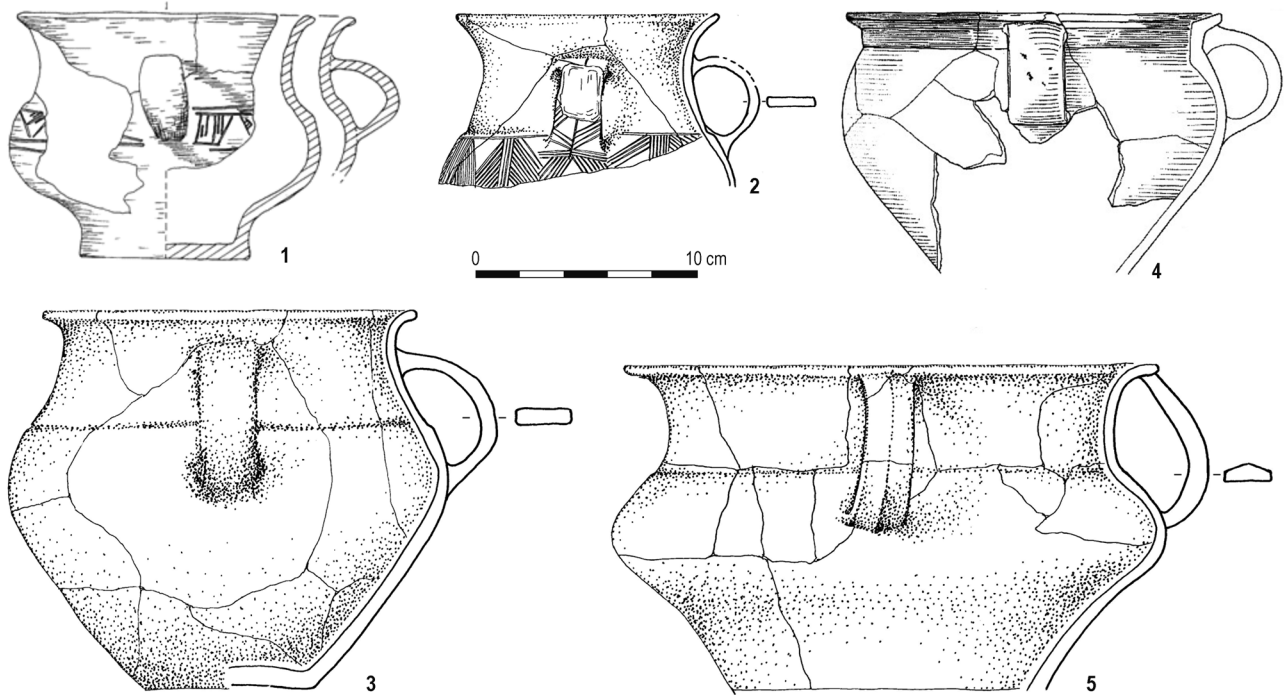
Uwagi o zróżnicowaniu, nawiązaniach i chronologii ceramiki kultury jastorfskiej z Niżu Polskiego

Ważne dane do chronologii materiałów jastorfskich na Niżu przynosi porównanie ceramiki, tj. najliczniejszej kategorii rejestrowanych tam znalezisk, z używaną na innych obszarach zajętych przez kulturę jastorfską (T. Dąbrowska 1994; M. Grygiel 2004; Z. Woźniak 2007; H. Machajewski 2010). Odniesienie takie utrudnia jednak wiele czynników. Przede wszystkim opiera się ono na podziałach chronologicznych macierzystej kultury ja-

storskiej, które, jak wspomniano, tylko w przybliżeniu można korelować z periodyzacją kultury lateńskiej. Metoda ta pozwala jedynie na wydatowanie niewielkiej części ceramiki jastorfskiej występującej na Niżu. Większość tych materiałów pochodzi bowiem z osad i nie wszystkie mają analogie wśród dokładnie datowanych naczyń z innych części terytorium kultury jastorfskiej, pochodzących przeważnie z cmentarzysk. Do tego ceramika osadnicza ze strefy niżowej jest na ogół znacznie rozdrobiona, co w wielu przypadkach nie pozwala na odwołanie form naczyń.

Charakterystycznymi naczyniami kultury jastorfskiej z terenu Niżu Polskiego są różnej wielkości cienkościenne formy wazowate z wysoką szyjką, które mają budowę dwudzielną, tj. ich szyjkę oddziela od brzuśca uskok, lub też są to formy trójdzielne o w pełni wyodrębnionej szyjce, oddzielonej od brzuśca i wylewu uskokami. Powierzchnie takich naczyń są najczęściej starannie opracowane i wyświecane (Ryc. 4, zest. 2). Wśród nich, zwykle niskich, wyróżniają się pojedyncze, smukłe egzemplarze, przypominające występujące w młodszym okresie przedrzymskim naczynia odwrotnie gruszkowate. Spotyka się też okazy o niskiej szyjce, zbliżonej średnicą do największej średnicy brzuśca, dość wyraźnie nawiązujące do naczyń wazowatych wczesnej kultury przeworskiej (Ryc. 4:4). Zazwyczaj jednak omawiane naczynia mają wąską, lejkowato uformowaną szyjkę z silnie rozchylonym wylewem. Wiele jest podciętych w dolnej partii brzuśca, a niekiedy część przydena bywa też lekko wyodrębniona (Ryc. 4:1). Często są zaopatrzone w ucho, umieszczone przeważnie na przejściu szyjki w brzusec lub wyprowadzone z wylewu i osadzone w górnej partii wydętości. Charakterystyczną cechą omawianych form jest też wyraźnie zaznaczony „uskok” między brzuścem i szyjką. Przeważnie był on starannie wymodelowany, podobnie jak w naczyniach kultur pomorskiej i wczesnej jastorfskiej z jej obszaru macierzystego.

Licznie występują również naczynia wazowate bez wyodrębnionej szyjki i nieznacznie tylko różniące się od nich szerokokotworowe kubki (Ryc. 5, zest. 3). Najczęściej mają one rozchylony brzeg, wyodrębniony uskokiem od brzuśca, którego dolne partie bywają wyraźnie podcięte. Średnica największej wydętości brzuśca jest mniejsza lub zbliżona do średnicy wylewu. Niektóre są zaopatrzone w pojedyncze ucho umieszczone tuż pod krawędzią wylewu. Do tych form nawiązują często spotykane w materiałach kultury jastorfskiej przysadziste kubki i czarki z brzuścem w przybliżeniu kulistym lub beczułkowatym i zazwyczaj wyodrębnionym wylewem. Wiele z nich ma duże ucho ulokowane na największej wydętości brzuśca (Ryc. 6:1–4, zest. 4). Na stanowiskach jastorfskich z zachodniej części Niżu Polskiego znajdowane są niewielkie naczynia – czarki lub kubki – o prostych ściankach i niewyodrębnionej części przydennej (Ryc. 6:5–7, zest. 5).

Ryc. 4. Wazy z wyodrębnioną szyjką z Niżu Polskiego.

Fig. 4. Vases with separated neck from the Polish Lowland.

1 – Izdebno Kościelne (30), obiekt/feature 110; 2 – Brześć Kujawski, stan./site 3 (7), obiekt/feature 1; 3 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 894; 4 – Grabkowo (22), obiekt/feature A117; 5 – Brześć Kujawski, stan./site 3 (7), obiekt/feature 773/774. Rys./Drawing: E. Górską (2, 3, 5). Wg/After: M. Kołacz 1995 (1); W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014 (4)

Powszechnie spotykanymi formami są misy. Wśród nich znajdują się dość głębokie egzemplarze o wyodrębnionym, rozchylonym brzegu (Ryc. 7, zest. 6), oraz okazy stożkowe i półkuliste z niewyodrębnionym, prostym lub zachylnym brzegiem, z krawędzią niekiedy ściętą jedno- lub dwukrotnie, wyraźnie zróżnicowane pod względem wysokości (Ryc. 8, zest. 7, 8). Wiele mis, zwłaszcza o wyodrębnionym brzegu, jest podciętych w dolnej partii brzuśca, a niekiedy mają one lekko wydzieloną część przydenną (Ryc. 7:1.2). Ucha są umieszczane na największej wyđętości naczynia; w wypadku niektórych mis z niewyodrębnionym brzegiem występują tzw. ucha wiszące, zlokalizowane w dolnej części brzuśca (Ryc. 8:1, zest. 8).

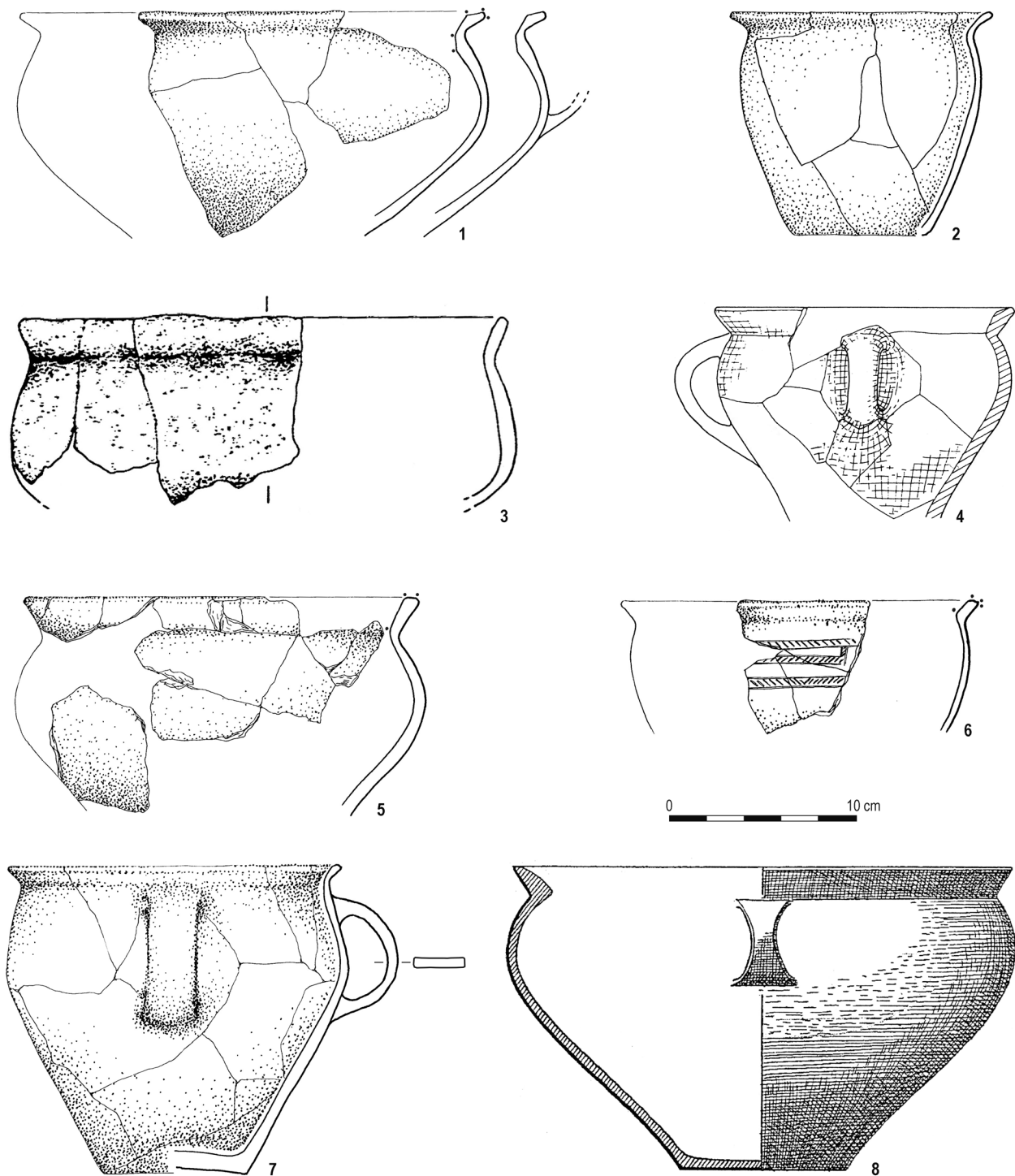
Wśród omówionych wyżej naczyń starannością wykonania wyróżniają się dwu- i trójdzielne wazy, które nawiązują technologicznie do gładkiej, cienkościenniej ceramiki kultury pomorskiej, a także niektóre misy oraz wazy bez szyjki, kubki i czarki. Część form, zwłaszcza wazy bez szyjki i szerokootworowe kubki, techniką wykonania przypominają jednak najstarszą ceramikę kultury przeworskiej o gładkich, czernionych, matowych powierzchniach zewnętrznych (tzw. stołową).

Na osadach kultury jastorfskiej najliczniej występuje niestarannie przygotowana ceramika użytkowa, tzw. kuchenna, sporadycznie spotykana również w wyposażeniach grobowych. Reprezentują ją prawie wyłącznie dwa

typy naczyń – średniej wielkości garnki o profilu esowatym oraz duże naczynia zasobowe. Oprócz garnków szerokootworowych używane były egzemplarze z wąskim wylewem, którego średnica jest wyraźnie mniejsza od średnicy stosunkowo nisko umieszczonej największej wyđętości baniastego brzuśca (Ryc. 9, zest. 9, 10). Występują też okazy z szyjką wydzieloną od brzuśca wyraźnym uskokiem i, przeważnie, także z wyodrębnionym wylewem (Zest. 11). Nieliczne są natomiast formy jajowate z niewyodrębnioną partią wylewu (Ryc. 9:11). Część garnków, zwykle naczyń wąskootworowych zaopatrzona jest w jedno lub dwa ucha (Ryc. 9:6.9–11, zest. 12). Ceramikę zasobową reprezentują przede wszystkim smukłe naczynia garnkowe o profilu esowatym, szeroko- lub wąskootworowe, z wysoko umieszczoną największą wyđętością brzuśca. Nieliczne są egzemplarze z wyodrębnioną, lejkowatą szyjką i w przybliżeniu kulistym brzuścem, okazy z podciętym brzuścem oraz przysadziste formy szerokootworowe (Ryc. 10, zest. 13). W odróżnieniu od garnków naczynia zasobowe najczęściej są chropowate, wyjątkowo aż po wylew, i rzadko zagładzone w części przydennej. Niektóre są obmazywane tłustą, niestarannie rozmieszana gliną, a inne pokryte rozwodnioną masą glinianą, tworzącą po wypale charakterystyczną, nieregularną siatkę żyłek i niewielkich zgrubień (M. Grygiel 2004, ryc. 4:h). Czasem przed wypałem chropowate powierzchnie były zagładzane. Niektóre

naczynia zasobowe mają niewielkie ucha umieszczone w górnej partii brzuśca (K. Jażdżewski 1948, tabl. 10:2.3, 11:1, 12:9; M. Kołacz 1995, tabl. III:a).

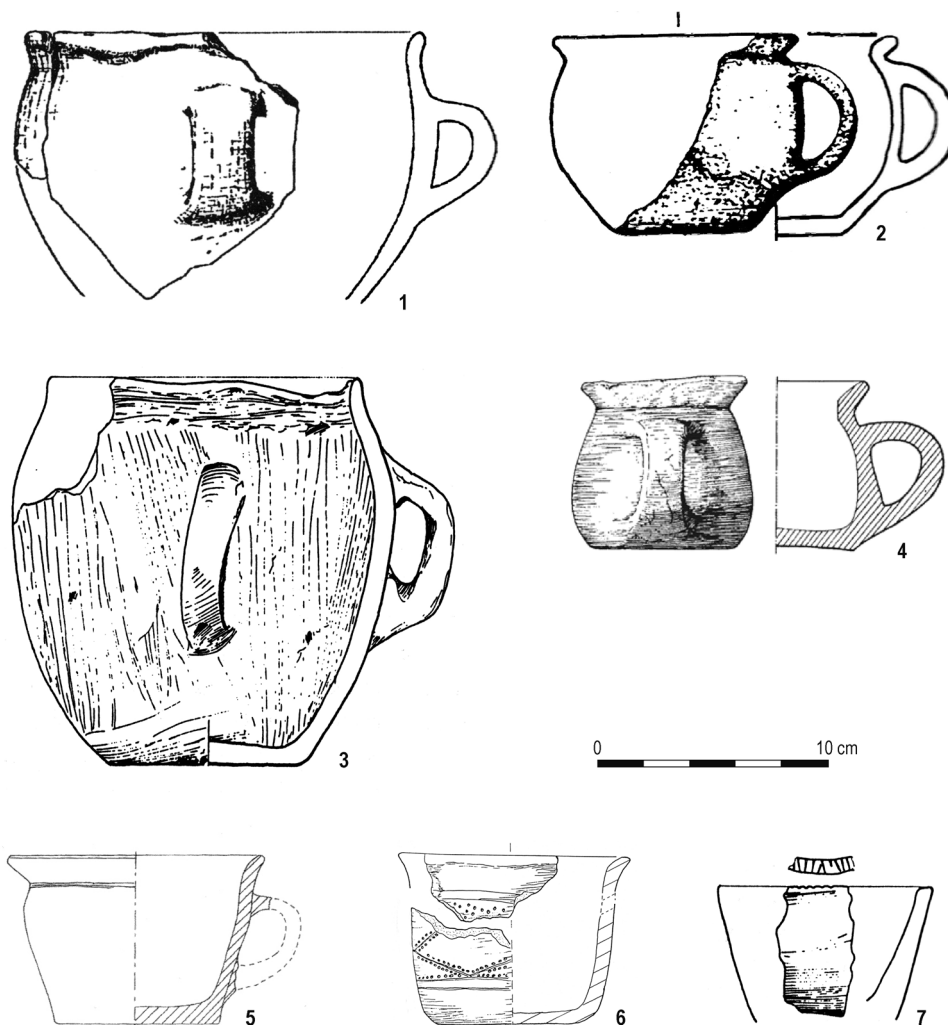
Zdobiona jest niewielka część ceramiki. Górne części brzuśców waz dwudzielnych pokrywają pasma delikatnie rytego ornamentu geometrycznego, złożonego z zakre-

Ryc. 5. Wazy bez szyjki i kubki szerokootworowe z Niżu Polskiego.

Fig. 5. Neckless vases and wide-mouthed mugs from the Polish Lowland.

1 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 348a; 2 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 891;
 3 – Wytuczno (108), obiekt/feature 79; 4 – Piecki (67), obiekt/feature 12; 5, 6 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7),
 obiekt/feature 845/858; 7 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 894; 8 – Czarnków (12).
 Rys./Drawing: E. Górka (1, 2, 5–7). Wg/After: W. Mazurek 2001 (3); J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004 (4); A. Michałowski 2006 (8)

Ryc. 6. Czarki i kubki z kulistym lub beczułkowatym brzuścem oraz małe, stożkowate kubki lub czarki z Niżu Polskiego.

Fig. 6. Cups, mugs with spherical or barrel-shaped body and small conical mugs or cups from the Polish Lowland.

1 – Otorowo (64); 2 – Wytuczno (108), obiekt/feature 79; 3, 7 – Obórka (61), obiekt/feature 92; 4 – Iłki (27), grób/grave;

5 – Stare Koczargi (87), obiekt/feature 3 (grób/grave); 6 – Izdebno Kościelne (30), obiekt/feature 110.

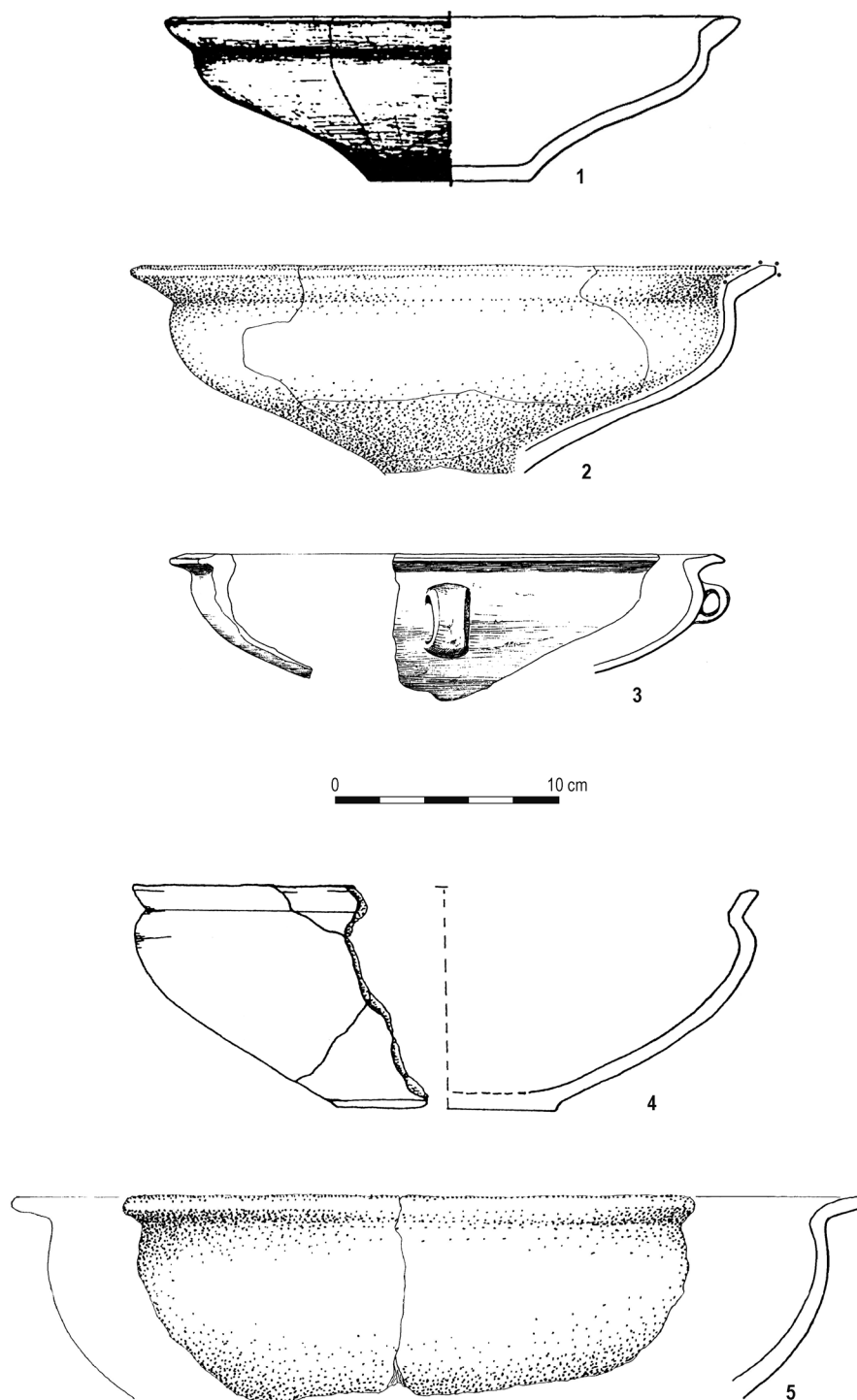
Wg/After: D. Żychliński 2004 (1); W. Mazurek 2001 (2); A. Sobucki, Z. Woźniak 2004 (3, 7); A. Uzarowiczowa 1970 (4);

M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997 (5); M. Kołacz 1995 (6)

skowanych trójkątów, jodełki lub niezłożonych układów linii prostych tworzących najczęściej wątki krokwiowe (K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:2, 10:4; M. Kołacz 1995, tabl. XV:d; W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014, ryc. 9:1,7; T. Galewski 2015, tabl. 8:10), czyli motywów wywodzących się z tradycji wczesnej epoki żelaza lub schyłkowej epoki brązu. Natomiast na wazach bez wyodrębnionej szyjki znajdują się delikatnie ryte ornamenty geometryczne, często wypełniane nakłuciami (K. Jażdżewski 1948, tabl. 13:15–18; M. Bienia, S. Żółkiewski 1994, ryc. 4:5, 5:15.17; T. Mazurek, W. Mazurek 1997a, ryc. 4:1.2.4; T. Dzieńkowski, I. Gołub 1999, s. 177, ryc. 2:12; W. Mazurek 2001, ryc. 4:3, 7, 13, 21–23, 26, 27; M. Grygiel 2004, ryc. 4:a, 8:j,k; T. Kasprówicz 2008, s. 229; H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, s. 162–163), w widoczny sposób nawiązujące do zdobnictwa naczyń kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego. Z osad jastorfskich z Brześ-

cia Kujawskiego, st. 3 i 4 (7), pochodzi ręcznie lepiona ceramika malowana, niemal nieznaną z innych stanowisk położonych na Niżu³ (M. Grygiel 2004, s. 29). Ceramikę kuchenną, przede wszystkim naczynia zasobowe, zdobiono dookólnymi listwami plastycznymi z odciskami palcowymi, umieszczanymi zwykle w górnej partii brzuśca, a rzadziej bezpośrednio pod krawędzią wylewu. Niektóre listwy mają zmienną szerokość – odcinki wąskie, „zaszczypywane”, występują na przemian z szerszymi, pokrytymi wgłębieniami palcowymi. Spotyka się listwy płaskie i szerokie, na których dołki palcowe są duże, głębokie, ciasno rozmieszczone. Krawędzie garnków i naczyń zasobowych zdobią niekiedy odciski palcowe,

³ Zgodnie z uprzejmą informacją M. Żółkiewskiego fragmenty ceramiki malowanej mogą znajdować się w materiałach kultury jastorfskiej z Grabkowa (22) na Kujawach.

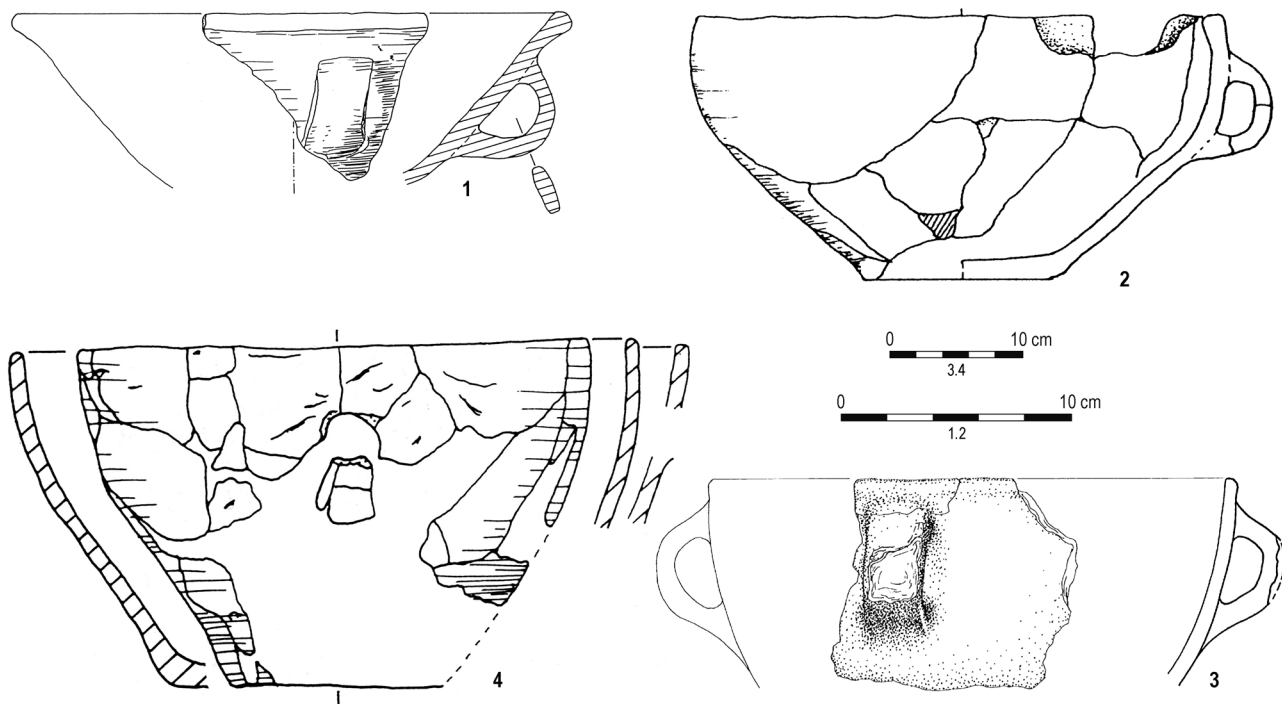
Ryc. 7. Misy z brzegiem rozchylonym z Nizu Polskiego.

Fig. 7. Bowls with a folded out rim from the Polish Lowland.

1 – Wytyczno (108), obiekt/feature 79; 2 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 32; 3 – Pławce (70);
 4 – Dobryń Mały (15), obiekt/feature 9; 5 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 894.
 Rys./Drawing: E. Górską (2, 5). Wg/After: W. Mazurek 2001 (1); T. Makiewicz 2004 (3); M. Bienia, S. Żółkowski 1994 (4)

przeważnie wykonywane opuszką, karbowaniem lub nacinaniem twardym przedmiotem (Ryc. 9:5, 10:4; B. von Richthofen 1931, tabl. III:4; K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:6, 11:6; G. Domański, J. Łodowski 1984, ryc. 2:g; M. Kończak

1995, tabl. III:a; M. Grygiel 2004, ryc. 11:e; H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, s. 163, tabl. 7:1, 11:2–4, 23:5, 38:5, 40:3; H. Machajewski 2010, ryc. 9:4.5, 10; W. Kaczor, M. Żółkowski 2014, ryc. 4:4, 8:3, 9:6). Sporadycznie spo-

Ryc. 8. Misy z brzegiem niewyodrębnionym z Niziu Polskiego.

Fig. 8. Neckless bowls from the Polish Lowland.

1 – Izdebnó Kościelne (30), obiekt/feature C/77; 2 – Dobryń Mały (15), obiekt/feature 9; 3 – Brześć Kujawski, stan./site 3 (7), obiekt/feature 773/774; 4 – Izdebnó Kościelne (30), obiekt/feature 252.

Rys./Drawing: E. Górską (3). Wg/After: M. Kołacz 1995 (1, 4); M. Bienia, S. Żółkowski 1994 (2)

tyka się garnki zdobione w górnej partii brzuśca archaicznym, głęboko rytym ornamentem geometrycznym (np. J. Kostrzewski 1939, ryc. 30).

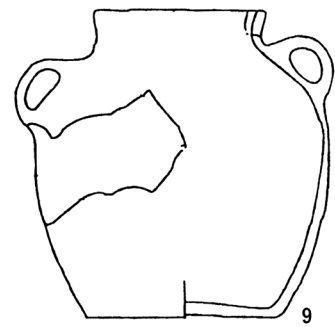
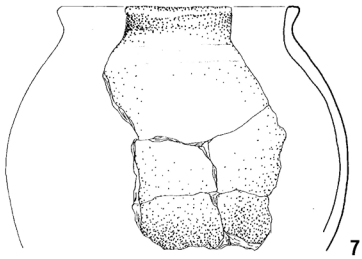
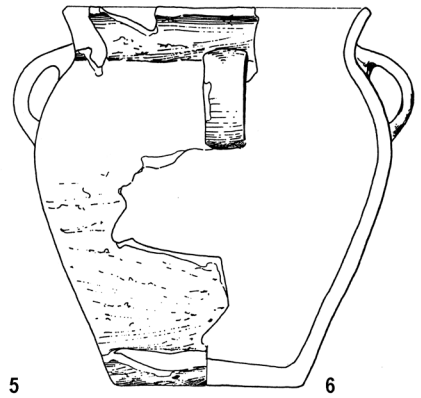
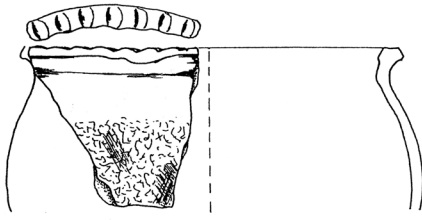
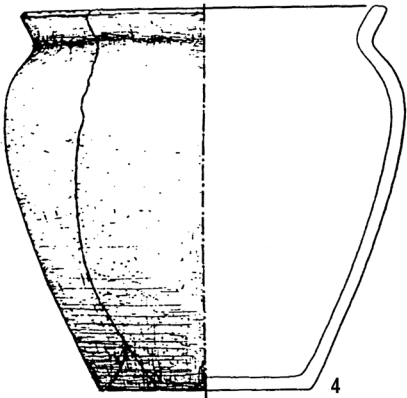
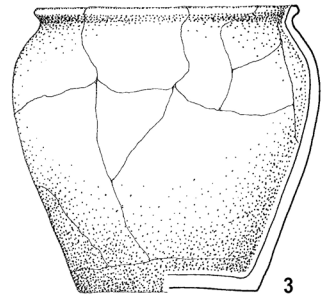
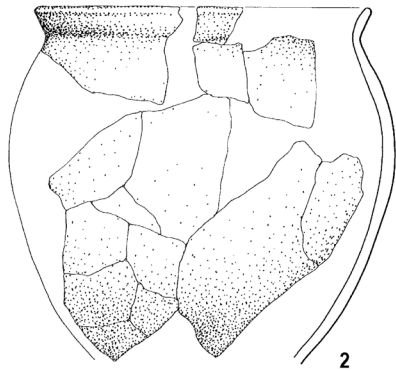
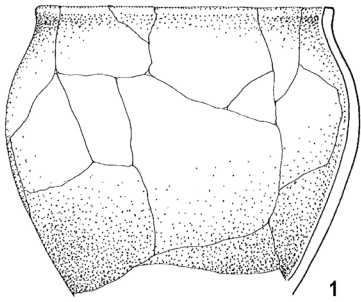
Znaczna część naczyń jastorfskich, przede wszystkim misy, kubki, wazy oraz czarki, ma krawędzie facetowane od wewnątrz. Profilowane brzegi tych form są wydłużone, rzadziej krótkie i nieznacznie pogrubione. Znacznie mniej staranne facetowanie występuje niekiedy także na ceramice kuchennej. Sporadycznie w zespołach jastorfskich spotykamy naczynia o brzegach wałeczkowato pogrubionych, facetowanych od zewnątrz, podobnych do krawędzi najstarszej ceramiki kultury przeworskiej. Ucha są często szerokie, taśmowate (Ryc. 4:2.3), lub duże, przewężone w partii środkowej, a nieliczne mają przekrój daszkowaty (Ryc. 4:5; zob. też J. Skowron 2008, tabl. III:3).

Ceramika jastorfska z polskiej strefy niżowej nie wykazuje związków z wyrobami garncarskimi peryferyjnych grup kultury jastorfskiej – gubińskiej i nadodrzańskiej, wyraźnie nawiązuje natomiast do materiałów z obszaru Danii (T. Dąbrowska 1988, s. 102–104, 196; 1994, s. 73–74; 2008; J. Martens 1994a, s. 43, 45; M. Grygiel 2004, s. 22–27; Z. Woźniak 2007; H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a; H. Machajewski 2010, s. 204; T. Galewski 2015) oraz dorzecza środkowej i dolnej Łąby (M. Grygiel 2004, s. 27–29; Z. Woźniak 2007). Dlatego też możliwe jest oparcie datowania ceramiki z Niziu o systemy periodyzacji okresu przedrzymskiego na obszarach duń-

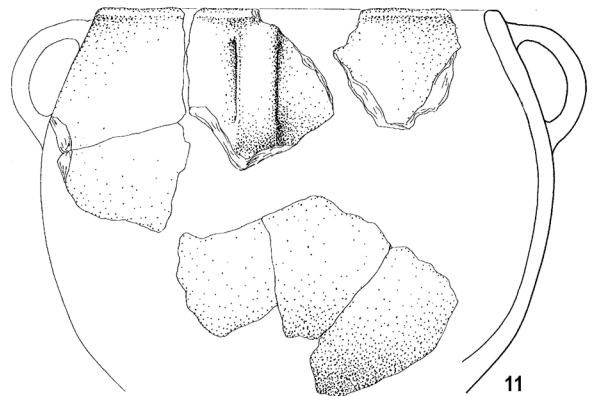
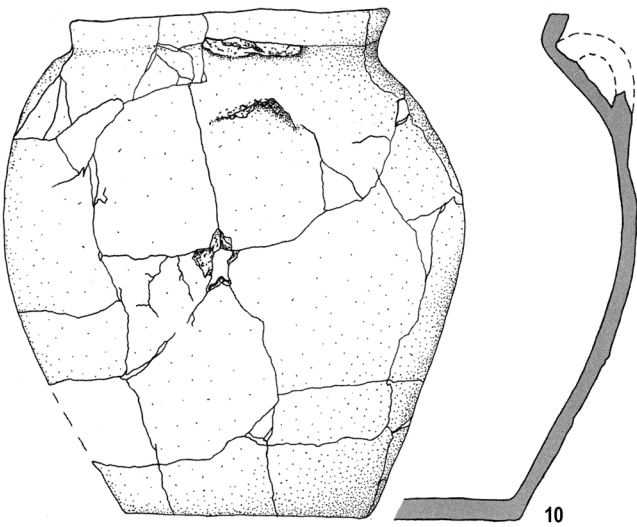
skich (E. Albrechtsen 1954; C. J. Becker 1961; C. K. Jensen 1996; 1997; 2005; J. Martens 1996; 1997) i nadłabskich (G. Schwantes 1909; 1911; 1958; H. Hingst 1959).

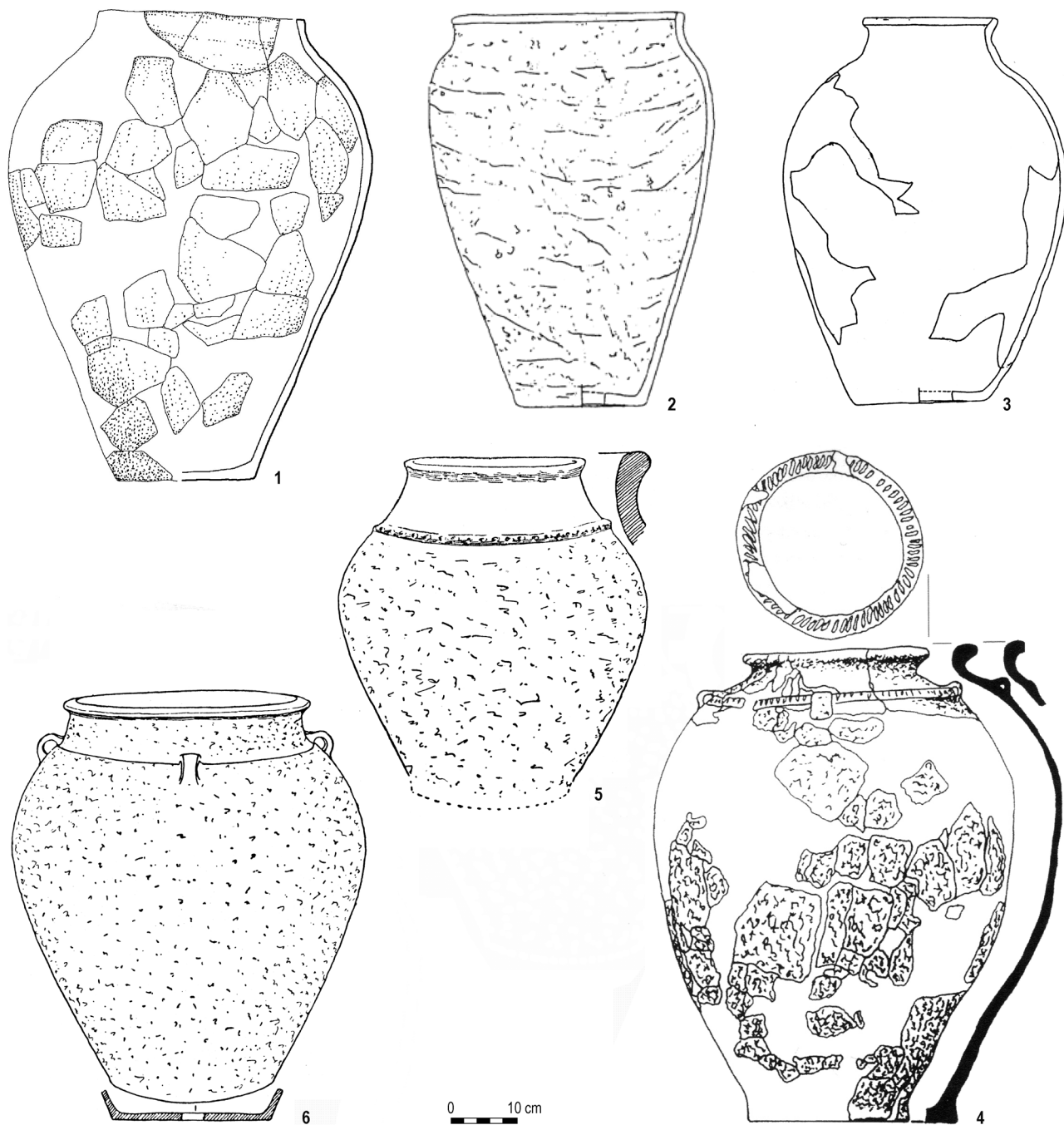
Szereg odpowiedników dla ceramiki jastorfskiej z ziem polskich znaleźć można wśród materiałów jutlandzkich datowanych na okres od fazy Ib po fazę IIIa C. J. Beckera (1961, s. 4), co odpowiada fazom IB i IIA w zmodyfikowanym podziale J. Martensa (1996, ryc. 13, 14; 1997, ryc. 16). Zauważalne jest również pewne jej podobieństwo do naczyń rdzennej kultury jastorfskiej z obszarów nadłabskich, występujących w fazie Jastorf b, a przede wszystkim w fazie Ripdorf G. Schwantesa (M. Grygiel 2004, s. 27–29; Z. Woźniak 2007, s. 400–401). Przyjmując synchronizację wyżej wymienionych faz z chronologią kultury lateńskiej byłby to okres odpowiadający w dużym przybliżeniu fazom LTB i LTC, a przede wszystkim LTC1 (J. Martens 1994, ryc. 10; 1997, ryc. 16; J. Brandt 2001, ryc. 3). Na podstawie analogii jutlandzkich za najstarsze chronologicznie naczynia jastorfskie z Niziu Polskiego uznać należy wazy o budowie dwu- lub trójdzielnej, z wysoką szyjką i niepogrubionymi, często silnie rozchylonymi krawędziami, niekiedy zaopatrzone w taśmowate ucho i zdobione na brzuścu pasmem rytego wzoru nawiązującego do motywów halsztackich lub schyłkowobrazowych (Ryc. 4:1.2.3.5). Do form wczesnych prawdopodobnie należą też niektóre wazy bez szyjki, szerokootworowe kubki (Ryc. 5:7) oraz czarki, również z silnie rozchylonymi

0 10 cm

Ryc. 10. Naczynia zasobowe z Niżu Polskiego.

Fig. 10. Storage vessels from the Polish Lowland.

1 – Brześć Kujawski, stan./site 3 (7), obiekt/feature 773/774; 2, 3 – Wojnowo (102), obiekt/feature B46;
4 – Izdebno Kościelne (30), obiekt/feature 1; 5 – Brześć Kujawski, stan./site 3 (7), obiekt/feature 1;
6 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 553.

Rys./Drawing: E. Górską (1). Wg/After: T. Kasprówicz 2004 (2, 3); M. Kołacz 1995 (4); K. Jążdżewski 1939 (5, 6)

Ryc. 9. Garnki z Niżu Polskiego.

Fig. 9. Pots from the Polish Lowland.

1, 3 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 894; 2 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 144;
4 – Wytczno (108), obiekt/feature 79; 5 – Dobryń Mały (15), obiekt/feature 9; 6 – Obórka (61), obiekt/feature 92;
7 – Brześć Kujawski, stan./site 4 (7), obiekt/feature 903; 8 – Werbkowice-Kotorów (98), obiekt/feature 61;
9 – Wojnowo (102), obiekt/feature B46; 10 – Wilcza Wólka (100), grób/grave 1; 11 – Brześć Kujawski, stan./site 3 (7),
obekt/feature 773/774. Rys./Drawing: E. Górską (1–3, 7, 11). Wg/After: W. Mazurek 2001 (4); M. Bienia, S. Żółkowski 1994 (5);
A. Sobucki, Z. Woźniak 2004 (6); T. Dąbrowska, T. Liana 1963 (8); T. Kasprówicz 2004 (9); A. Grabarek 2011 (10)

brzegami, taśmowatymi uchami i specyficzną, „archaiczną” ornamentyką (Ryc. 6:6).

Analogie do wymienionych typów naczyń występują na jutlandzkich osadach i cmentarzyskach, datowanych na fazy Ib i II C. J. Beckera, względnie fazę IB i początek fazy IIA J. Martensa, czyli okres synchronizowany z fazą LTB i ewentualnie fazą LTC1 (J. Martens 1997, ryc. 16). Przytoczyć tu można znaleziska z osad z Borremose w Himmerlandzie, przede wszystkim z domu XXIII i depozytu z fosy (J. Martens 1988, s. 175, 177, ryc. 11:10, 11, 19:1.5.8; 1992a; 1994b; 1997, ryc. 4), Gørding w południowej Jutlandii (C. J. Becker 1961, ryc. 184, 185), Øster Lem i Grøntoft w zachodniej Jutlandii (C. J. Becker 1961, tabl. 74:e; 1965, ryc. 11), Darum II (C. J. Becker 1961, ryc. 186, 187, tabl. 62:e) i Roager w południowej Jutlandii (C. J. Becker 1961, ryc. 188, tabl. 59:k,l, 60:n), a także z dużych cmentarzysk jutlandzkich z Aarre, Uldal i Årupgård oraz grobów odkrytych w Bjerndrup, Hennekesdam, Vester Vamdrup i Ullemølle (C. Neergaard 1931, ryc. 2; C. J. Becker 1961, ryc. 70:b, 72, 73:b.d.e, 175, tabl. 107:30-27a, 107:30-30a; niepubl. materiały w zbiorach Museum Sønderjylland – Arkæologi w Haderslev). Bardzo podobna ceramika datowana na fazy I i II E. Albrechtsena, czyli mniej więcej na ten sam odcinek chronologiczny co wymienione znaleziska jutlandzkie, występuje na Fionii (E. Albrechtsen 1954, ryc. 26, tabl. 13:b.d, 15:a-c; 1973, tabl. 11:f). Na możliwość wczesnego datowania waz dwu- i trójdzielnych z wysoką szyjką i niepogrubionym brzegiem wskazuje również sekwencja przemian stylistycznych ceramiki w północnej części kultury jastorfskiej, przede wszystkim na użytkowanych w starszym okresie przedrzymskim cmentarzyskach z terenów Dolnej Saksonii i Szlezwiку-Holsztynu (G. Schwantes 1909, s. 6-7; 1950, ryc. 1-15; H. Hingst 1959, ryc. 17b; K.-H. Willroth 1992, s. 134-142, ryc. 69; M. Grygiel 2004, s. 27-29). Równie wczesnymi wydają się być duże misy o silnie rozchylonym, szerokim brzegu (Ryc. 7:5), podobne do egzemplarzy z obszaru Danii, z fazy I C. J. Beckera i J. Martensa czy fazy II E. Albrechtsena (1954, ryc. 13:25-27, 19:j, tabl. 8:b, 15:e, 16:a; C. J. Becker 1961, ryc. 140, 145, 146, tabl. 16:d, 23:j, 24:c).

Nawiązania do wczesnej ceramiki jastorfskiej z terenu Danii, tj. charakterystycznej dla schyłku starszego okresu przedrzymskiego, możemy dostrzec również wśród niektórych naczyń kuchennych. Należą do nich garnkowate naczynia zasobowe, zarówno smukłe, mające kilka niewielkich uszek (Ryc. 10:6), lub zdobione w górnej partii brzuśca listwą plastyczną (Ryc. 10:4.5), jak i przysadziste, a także garnki ze stosunkowo wysoką szyjką wyodrębnioną wyraźnym uskokiem, a niekiedy z głęboko rytym ornamentem „posthalsztackim” na brzuścu (W. Gaerte 1938, ryc. 2; J. Kostrzewski 1939, ryc. 28; K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:6, 9:2, 10:3, 11:1, 13:13; M. Kołacz 1995, tabl. XXVI:a; M. Grygiel 2004, ryc. 3:e). Wymienione formy

znajdują odpowiedniki wśród znalezisk z osad i cmentarzysk duńskich, datowanych na fazy Ib i II C. J. Beckera, tj. fazę IB i początek fazy IIA J. Martensa oraz fazę II E. Albrechtsena (A. P. Madsen, C. Neergaard 1894, ryc. 5, 6, 13, 14, 17; E. Albrechtsen 1954, ryc. 24:a.c; C. J. Becker 1961, ryc. 66:b.c, 73:a, 161, 162, 192, tabl. 4:a, 7:k, 10:e, 22:g, 23:b, 30:b, 65:a, 74:o, 75:a.b, 92:4, 96:179a, 98:261a, 102:340, 104:379, 114:2a; C. K. Jensen 2005, tabl. 129). Ze schyłku starszego okresu przedrzymskiego wydają się pochodzić także fragmenty naczyń malowanych odkryte na osadach kultury jastorfskiej w Brześciu Kujawskim. Nawiązują one do ceramiki malowanej występującej w Szlezwiку-Holsztynie w fazie Ib i sporadycznie również w fazie Ic H. Hingsta (1974, s. 60-61).

Większość naczyń z osad jastorfskich z terenu Niżu Polskiego wykazuje związki z młodszymi materiałami duńskimi datowanymi na fazę IIIa C. J. Beckera, tj. na fazę IIA J. Martensa, oraz z ceramiką północnoniemiecką typową dla fazy Ripdorf G. Schwantesa lub fazy IIA H. Hingsta (O. Klindt-Jensen 1949; 1953, s. 82-83, przyp. 102; G. Schwantes 1958; C. J. Becker 1951; 1961, s. 4; H. Hingst 1959, ryc. 17:b; J.-H. Bech 1987, ryc. 2; T. Dąbrowska 1988, ryc. 13, 16; J. Martens 1988; 1992b, tabl. 2-6; 1997; K.-H. Willroth 1992, s. 142-177; C. K. Jensen 1997; 2005, tabl. 129; P. O. Rindel 1997, ryc. 1, 2; Z. Woźniak 2007; H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a; H. Machajewski 2010, s. 212). Powiązania te nie są jednak tak silne, jak w wypadku materiałów wcześniejszych chronologicznie, pochodzących ze starszego okresu przedrzymskiego. Teraz bowiem obserwujemy jedynie pewną zbieżność w stylistyce ceramiki, przejawiającą się przede wszystkim facetowaniem od wewnątrz wydłużonych krawędzi naczyń, zbliżonych najczęściej do form brzegów typów 4-6 wyodrębnionych wśród znalezisk z cmentarzysk w Szlezwiку przez K.-H. Willrotha (1992, s. 145, ryc. 77, 78, 93) i odpowiadających im brzegów naczyń jutlandzkich zaliczanych do typu 3 C. J. Beckera (1961, s. 5-6, ryc. A:3), oraz obecnością uch przewężonych w partii środkowej. Do młodszej serii materiałów duńskich nawiązuje także ornamentyka niektórych naczyń jastorfskich z Niżu: umieszczane na ceramice stołowej dookolne pasmo delikatnie rytego ornamentu geometrycznego wypełnionego często nakłuciami oraz listwa plastyczna z odciskami palcowymi, formowana pod krawędzią naczyń zasobowych (S. Müller 1912, ryc. 37; O. Klindt-Jensen 1949; 1953, s. 82, 83, ryc. 25; G. Hatt 1957, ryc. 195, 247, 248; C. J. Becker 1961, s. 4, tabl. 79:n, 83:a.b, 85:a.f, 86:e, 88:g, 89:d.e, 90:a.e; S. Hvass 1985, tabl. 117:g, 126:a, 129:a, 130:a, 138:d, 140:e, 144:a, 145:g, 148:a; J. Martens 1988, ryc. 14, 15, 16:14; 1992b, tabl. 2; 1994b, ryc. 10; 1997, ryc. 5; T. Dąbrowska 1988, s. 199, ryc. 13, 16).

Młodsza ceramika jastorfska (Ryc. 6:2.5, 7:1.2, 11:6, 13:2.4.5.7.8) wykazuje także podobieństwo do znalezisk kultur przeworskiej i Poienești-Lukaševka. Do starszych

stylistycznie naczyń przeworskich (T. Dąbrowska 1988, s. 28–29) nawiązuje wspomnianymi wcześniej cechami technologicznymi, rzadko spotykanymi wałeczkowato pogrubionymi krawędziami facetowanymi od strony zewnętrznej, a przede wszystkim zdobnictwem niektórych form ceramiki stołowej – wąskim pasmem delikatnie rytego ornamentu geometrycznego wypełnionego nakłuciami (Ryc. 5:6). Niektóre misy, smukłe wazy z wyodrębnioną szyjką, kubki i naczynia garnkowe o profilu esowatym (np. ryc. 5:6, 6:2.5, 7:1.2, 13:7.8) są analogiczne do naczyń przeworskich typów I, II, III, VI i VII w klasyfikacji T. Dąbrowskiej (1997). Niektóre naczynia jastorfskie, podobnie jak znane z obszaru kultury Poienęsti-Lukaševka, mają przewężone, duże ucha (Ryc. 5:8, 13:5) oraz pogrubione, ukośne krawędzie facetowane od wewnątrz. W obu tych kulturach występują podobne misy z rozchylonym brzegiem (M. Babeš 1993, s. 59–66, ryc. 20.I.II.III.A,B). Analogie ceramiczne kultur przeworskiej i Poienęsti-Lukaševka pozwalają datować materiały jastorfskie z terenu Niżu szeroko na fazy A₁ i A₂.

Na nielicznych osadach położonych na Niżu odnotowano zarówno starszą, jak i młodszą ceramikę kultury jastorfskiej. Największego zbioru naczyń dostarczył kompleks osadniczy z Brześcia Kujawskiego (7). Zróżnicowane chronologicznie materiały jastorfskie znane są także z Dopiewa (16) w zachodniej Wielkopolsce, Nowego Drzewicza (60) na zachodnim Mazowszu i Szynycha (93) na ziemi chełmińskiej. W Brześciu Kujawskim (niepubl. materiały w zbiorach MAiE w Łodzi) i Nowym Drzewiczu (T. Galewski 2015, s. 196) obiekty zawierające starszą i młodszą chronologicznie ceramikę jastorfską tworzyły osobne strefy.

Dokładniej datowane zabytki z osad kultury jastorfskiej na Niżu Polskim

Ze stanowisk osadniczych kultury jastorfskiej pochodzą nieliczne wyroby o walorach datujących, przede wszystkim metalowe. Na osadzie z Szynycha (93), zasobnej w ceramikę jastorfską nawiązującą do znalezisk duńskich zarówno ze starszego, jak i początku młodszego okresu przedrzymskiego, odkryto szpilę skrzydełkową typu duńskiego (Ryc. 14:1, zest. 16). Należy ona do nielicznych ozdób proveniencji północnojastorfskiej, używanych, jak się sądzi, u schyłku starszego i na początku młodszego okresu przedrzymskiego, co odpowiada LTB2–C1 (A. Maciałowicz 2009, s. 202–203). Ze szpilą z Szynycha została odkryta ceramika⁴, mająca analogie w materiałach jutlandzkich ze starszego okresu przedrzymskiego, m.in. formy o silnie rozchylonych brzegach, z delikatnie rytym „posthalsztackim” ornamentem geometrycznym. Naczynia takie na obszarach duńskich są datowane na

fazy Ib i II C. J. Beckera, tj. fazę IB i początek fazy IIA J. Martensa. Pozostałe wyroby metalowe znane z osad jastorfskich nie współwystępowały z ceramiką. Szpila holenderska typu *Skovby/Bjærndrup* z osady z Żółwina koło Międzyrzecza (113; zest. 16) należy do typowych wyrobów północnojastorfskich z okresu odpowiadającego początkowi fazy A₁ (G. Schwantes 1958, s. 365–366; C. J. Becker 1961, s. 255; H. Hingst 1983, s. 29; 1986, s. 36; R. Prochowicz 2006b; A. Maciałowicz 2009, s. 197, 201). Ceramika z tego stanowiska nawiązuje stylistycznie do materiałów duńskich z fazy IIIa C. J. Beckera, tj. fazy IIA J. Martensa. W Dopiewie (16; zest. 19), gdzie naczynia były zbliżone do ceramiki duńskiej ze schyłku starszego i początku młodszego okresu przedrzymskiego, odkryto fragment szklanej bransolety celtyckiej grupy 6b wg Th. Haevernick (1960), charakterystycznej dla fazy LTC1 (N. Venclová 1990, s. 120–122; M. Karwowski 1997, s. 51, przyp. 12; 2004, ryc. 25; 2005). Z wielookresowej osady w Gniewowie (21) w południowo-zachodniej Wielkopolsce pochodzi jedna z niewielu znanych niewielkich zapinek brązowych o konstrukcji wczesno- lub środkowolateńskiej, z wydłużoną nóżką i dwoma kulkami zdobionymi w stylu plastycznym (Zest. 19). Pojedyncze podobne fibule występują na terenach Czech i północnych Węgier (M. Hellebrandt 1971, s. 182, ryc. 13:1; N. Venclová 1990, s. 119, 226, ryc. 16:4, tam dalsza literatura). Zabytek ten, dawniej łączony z kulturą pomorsko-kłoszową (Z. Woźniak 1979, s. 128, przyp. 2), budową i zdobieniem odpowiada zapinkom używanym przez Celtów w fazie LTC1 (H. Polenz 1971, s. 32; 1978, s. 188, ryc. 5:1–4; W. E. Stöckli 1975, s. 369, ryc. 1:1.7.8; M. Maute 1994, s. 460). W Gniewowie nie stwierdzono śladów osadnictwa „posthalsztackiego”, a odkryto liczną ceramikę jastorfską, nawiązującą do znalezisk duńskich datowanych zarówno na schyłek starszego, jak i początek młodszego okresu przedrzymskiego⁵. Wspomnieć trzeba także o osadzie w Wytucznie (108) na Pojezierzu Włodawskim, skąd pochodzi duża seria młodszej stylistycznie ceramiki jastorfskiej (Ryc. 7:1) oraz fragment długiej nóżki żelaznej zapinki celtyckiej zdobionej masywną kulką (Zest. 19), należącej zapewne do form o konstrukcji środkowolateńskiej z fazy LTC1 (H. Polenz 1978, s. 188, ryc. 5:3.4; W. E. Stöckli 1975, s. 369, ryc. 1:8; R. Gebhard 1991, s. 80–81). Niepewny wydaje się związek z kulturą jastorfską fragmentarycznie zachowanej zapinki z wielokulturowej osady z Sowinek koło Poznania (86; zest. 16), skąd ma pochodzić bliżej nieokreślona ceramika omawianej kultury. Zapinka jest w całości wykonana z brązu i zdobiona trzema masywnymi, spłaszczonymi kulkami. Nawiązuje ona do brązowych, często odlewanych fibul kulkowych, charakterystycznych dla północnej strefy

⁴ Część B stanowiska, warstwa kulturowa VI na arze 04/87 (E. B o k i n i e c 2014, ryc. B:37).

⁵ Szczegółową analizę stratygraficzną materiałów z Gniewowa uniemożliwia brak pełnego opracowania stanowiska.

kręgu jastorfskiego, zaliczanych do tzw. serii duńskiej, występujących, jak się uważa, przede wszystkim w okresie odpowiadającym fazie A₁ (E. Albrechtsen 1954, tabl. 19;g; J. Laursen 1984, s. 128, ryc. 4; J. Brandt 2001, s. 85–87).

Powyższe uwagi o chronologii kultury jastorfskiej na Niżu Polskim można uzupełnić o datowanie radiowęglowe (2210±40 BP; MKL-21)⁶, uzyskane dla osady z Karnina (37) na Ziemi Lubuskiej, gdzie odkryto młodszą stylistycznie ceramikę jastorfską, nawiązującą do znalezisk duńskich z fazy IIIa C. J. Beckera i fazy IIA J. Martensa. Wynik o wysokim prawdopodobieństwie (95%) obejmuje lata 390–180 BC, a więc niemal całą fazę LTB i fazę LTC1, mniej prawdopodobny (59,7%) zakres tego oznaczenia odpowiada latom 330–200 BC, tj. fazom LTB2 i LTC1.

Materiały kultury jastorfskiej z osad celtyckich na Górnym Śląsku

W datowaniu materiałów ze strefy niżowej pomocne są nieliczne znaleziska typowej ceramiki jastorfskiej z osad celtyckich na Górnym Śląsku, w szczególności z Łanów, pow. gliwicki, i Nowej Cerekwi, pow. głubczycki (B. von Richthofen 1927; M. Jahn 1931, s. 153; B. Czarska 1959; 1963a; 1963b; 1974; 1976; 1983; Z. Woźniak 1992; M. Bednarek 1994), dawniej mylnie łączone z kulturą przeworską (T. Dąbrowska 1988, s. 112).

Fragmenty waz bez wyodrębnionej szyjki lub szeroko-otworowych kubków oraz garnków o krawędziach facetowanych od wewnątrz i zaopatrzonych niekiedy w przewężone lub taśmowate ucha, odkryto na osadach w Łanach (Ryc. 11:5), w budynku 2, oraz w Nowej Cerekwi (Ryc. 11:1–4), w domach a, 1, 2, 3, 5, 8, 14 i 21 oraz w jamie 15 (B. von Richthofen 1927, tabl. V:8; B. Czarska 1959, ryc. 9:1.4.8; 1963a, ryc. 12:a.c.d.f.m.n; 1963b, ryc. 4:7; 1976, ryc. 9:o.p; M. Bednarek 1994, ryc. 6; zbiory MŚO w Opolu, inw. A-232/70 [niepublikowana część zabytków z wypełniska domu nr 5]). W domach 1–3 i jamie 4 z Nowej Cerekwi znaleziono ułamki ceramiki stołowej, z delikatnie rytym ornamentem geometrycznym wypełnionym nakłuciami, a w domach 1 i 2 także fragmenty naczyń zasobowych z umieszczoną w partii przykrawędnej listwą plastyczną z odciskami palcowymi (Ryc. 11:6; B. Czarska 1959, ryc. 11:9.11, 13:17.20; 1963a, ryc. 20:c.d).

Opisana ceramika odpowiada młodszym materiałom kultury jastorfskiej z Niżu, znaleziskom duńskim z fazy IIIa C. J. Beckera, tj. fazy IIA J. Martensa, oraz materiałom wczesnych faz kultury przeworskiej. Nie sposób uszczegółowić datowania materiałów z Łanów, opartego jedynie na analizie odkrytej tam ceramiki lateńskiej. Ma ona analogie na innych osadach celtyckich z terenów Górnego Śląska i Moraw, użytkowanych w horyzontach 3–5 J. Me-

duny (1980), odpowiadających schyłkowi wczesnego i środkowemu okresowi lateńskiemu. Można natomiast dokładniej wydatować większość obiektów z ceramiką jastorfską z Nowej Cerekwi, zawierających wyznaczniki chronologiczne w postaci fragmentów celtyckich zapinek żelaznych o konstrukcji środkowolateńskiej łączonych z LTC1⁷, fibul grupy 1b Gebharda charakterystycznych dla fazy LTC2⁸ oraz ułamków bransolet lub naramienników szklanych typowych dla faz LTC1 i LTC2⁹ (por. Z. Woźniak 1992; M. Karwowski 1997, tabl. 1).

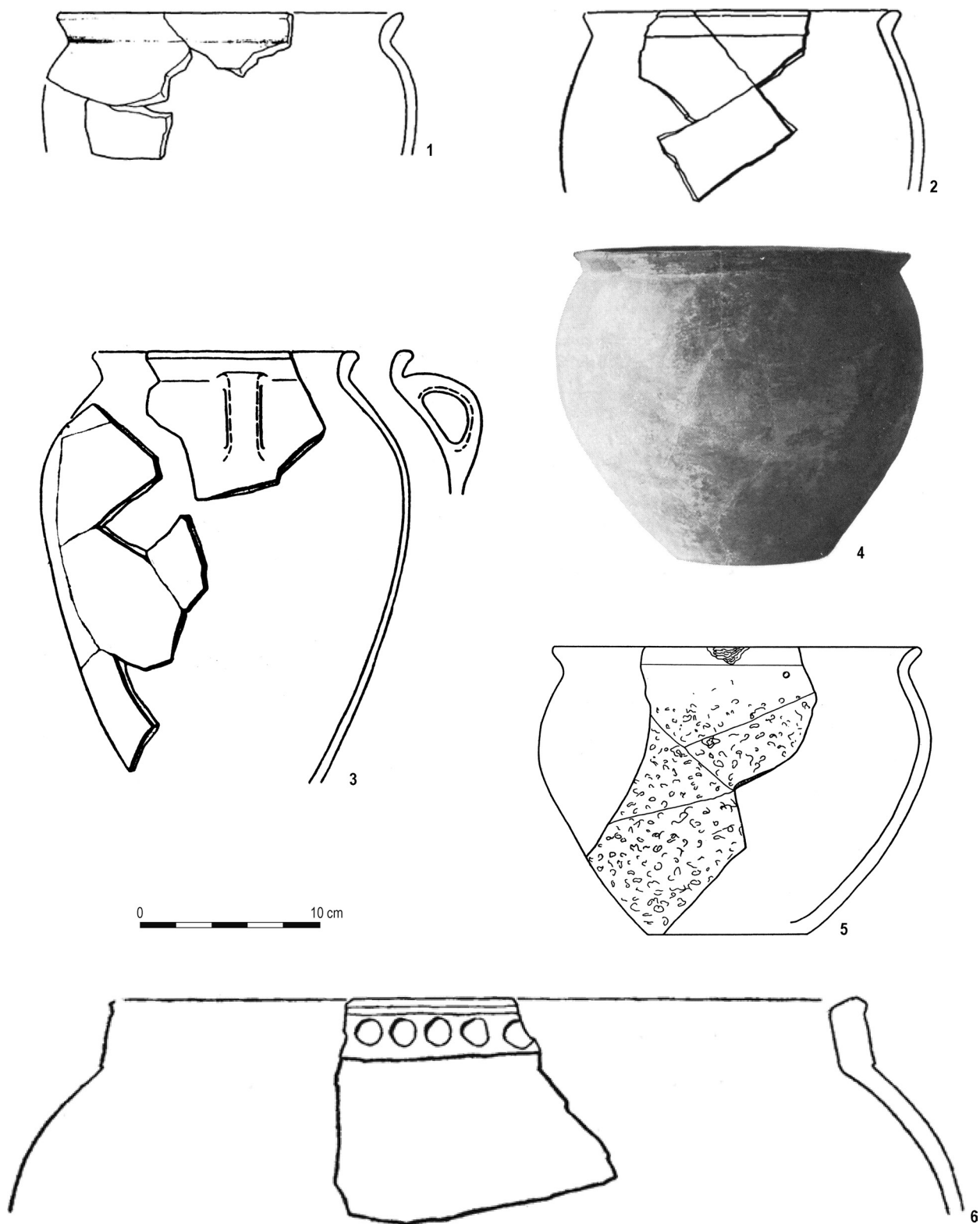
Na osadzie w Nowej Cerekwi, funkcjonującej u schyłku wczesnego i w środkowym okresie lateńskim, odkryto niedawno fragmenty jastorfskich naszyjników koronastych, w tym ich półwytworów. Kolejny ułamek takiego naszyjnika ma pochodzić z podobnie datowanej celtyckiej osady z Němčic nad Hanou na Morawach (M. Rudnicki 2014, s. 43).

⁷ Dom 1: uszkodzona zapinka zbliżona zapewne do fibul grupy 15 Gebharda (B. Czarska 1959, s. 30, nr 3, ryc. 15:2; MŚO-A-232/5), fragment nóżki zapinki z dużą kulką zdobioną w stylu plastycznym (niepubl. zabytek w zbiorach MŚO w Opolu). Dom 2: uszkodzona zapinka zbliżona do fibul grupy 15a Gebharda (B. Czarska 1959, s. 36, ryc. 15:1; MŚO-A-232/14). Dom 14: uszkodzona zapinka zbliżona do grupy 13b Gebharda (B. Czarska 1963b, s. 141, ryc. 5:1; MŚO-A-232/150). Jama 10: uszkodzona zapinka zbliżona do grupy 14 Gebharda (B. Czarska 1963a, s. 298, ryc. 6:d; Z. Woźniak 1970, tabl. XX:1; 1971, s. 507, ryc. 2:2) oraz fragment zapinki z dużą kulką na nóżce (MŚO-A-232/126).

⁸ Po jednej zapince znaleziono w domach 3 (B. Czarska 1963a, ryc. 6:i; Z. Woźniak 1970, tabl. XX:5; 1971, ryc. 2:3; M. Bednarek 1994, ryc. 9:f; MŚO-A-232/37) i 8 (B. Czarska 1963a, s. 297, ryc. 6:f; Z. Woźniak 1970, tabl. XX:3; 1971, ryc. 2:1; MŚO-A-232/108).

⁹ Dom 2: fragmenty bransolety/naramiennika grupy 15 (B. Czarska 1959, ryc. 14:18; M. Karwowski 1997, s. 60, nr 17, ryc. 5:i, tabl. 1:a; 2005, ryc. 1:b, 3:b; MŚO-A-232/12). Dom 3: fragmenty bransolety/naramiennika grupy 11 (B. Czarska 1963a, s. 291, ryc. 3:b,c; M. Karwowski 1997, s. 60, nr 17, ryc. 5:c,d), fragment bransolety/naramiennika grupy 7b (B. Czarska 1963a, ryc. 3:a; M. Bednarek 1994, ryc. 9:a; M. Karwowski 1997, s. 60, nr 17, ryc. 2:e, tabl. 1:d), fragment bransolety/naramiennika grupy 8b (B. Czarska 1963a, ryc. 3:e; M. Karwowski 1997, s. 60, nr 17, ryc. 5:g). Dom 8: fragmenty bransolety/naramiennika grupy 8b (B. Czarska 1963a, s. 296, ryc. 3:l; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17, ryc. 5:h), fragmenty bransolety/naramiennika grupy 11 (B. Czarska 1963a, s. 296, ryc. 3:o; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17, ryc. 5:b; MŚO-A-232/114). Dom 14: fragment bransolety/naramiennika grupy 7a (B. Czarska 1963b, s. 141; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17, ryc. 2:a, tabl. 3:c). Dom 21: fragment bransolety/naramiennika grupy 7a (B. Czarska 1974, s. 34, tabl. X:b; 1976, s. 113, nr 3, ryc. 3; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17, ryc. 2:b, tabl. 3:b). Jama 4: fragment bransolety/naramiennika grupy 7b (B. Czarska 1963a, ryc. 3:d; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17, ryc. 2:d; MŚO-A-232/45), fragment bransolety/naramiennika grupy 6a (B. Czarska 1963a, ryc. 4:i; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17). Jama 10: fragment bransolety/naramiennika grupy 8a (B. Czarska 1963a, s. 298, ryc. 3;j; M. Karwowski 1997, s. 61, nr 17, ryc. 5:f; tabl. 2:c; MŚO-A-232/124). Wszystkie typy w klasyfikacji Th. Haevernick (1960).

⁶ Niepubl. analiza wykonana w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Krakowie.

Ryc. 11. Naczynia kultury jastorfskiej z osad kultury lateńskiej z Górnego Śląska.

Fig. 11. Pottery of the Jastorf Culture from the settlements of the La Tène Culture in Upper Silesia.

1 – Nowa Cerekwia, Głubczyce County, dom/house 3; 2, 6 – Nowa Cerekwia, dom/house 1; 3 – Nowa Cerekwia, dom/house 5; 4 – Nowa Cerekwia, dom/house a; 5 – Łany, Kędzierzyn-Koźle County, budynek/building 2.

Wg/After: M. Bednarek 1994 (1); B. Czerska 1959 (2, 6), 1963a (3) i/and 1983 (5); M. Jahn 1931 (4)

Znaleziska grobowe kultury jastorfskiej z Niżu Polskiego

Obiekty sepulkralne kultury jastorfskiej z Niżu, inaczej niż osadnicze, rejestrowane są rzadko. Najczęściej reprezentują je pojedyncze groby, czasem odkrywane na cmentarzyskach ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza kultur łużyckiej i pomorsko-kloszowej, np. z Nowego Miasta nad Wartą (59), Starych Koczarg (87) i Zarębowa (111), lub na nekropolach wczesnej kultury przeworskiej, np. z Kun (47), Zadowic (109) i Żrenicy (112), oraz kultury oksywskiej – z Rumii (79) i Wygody (106).

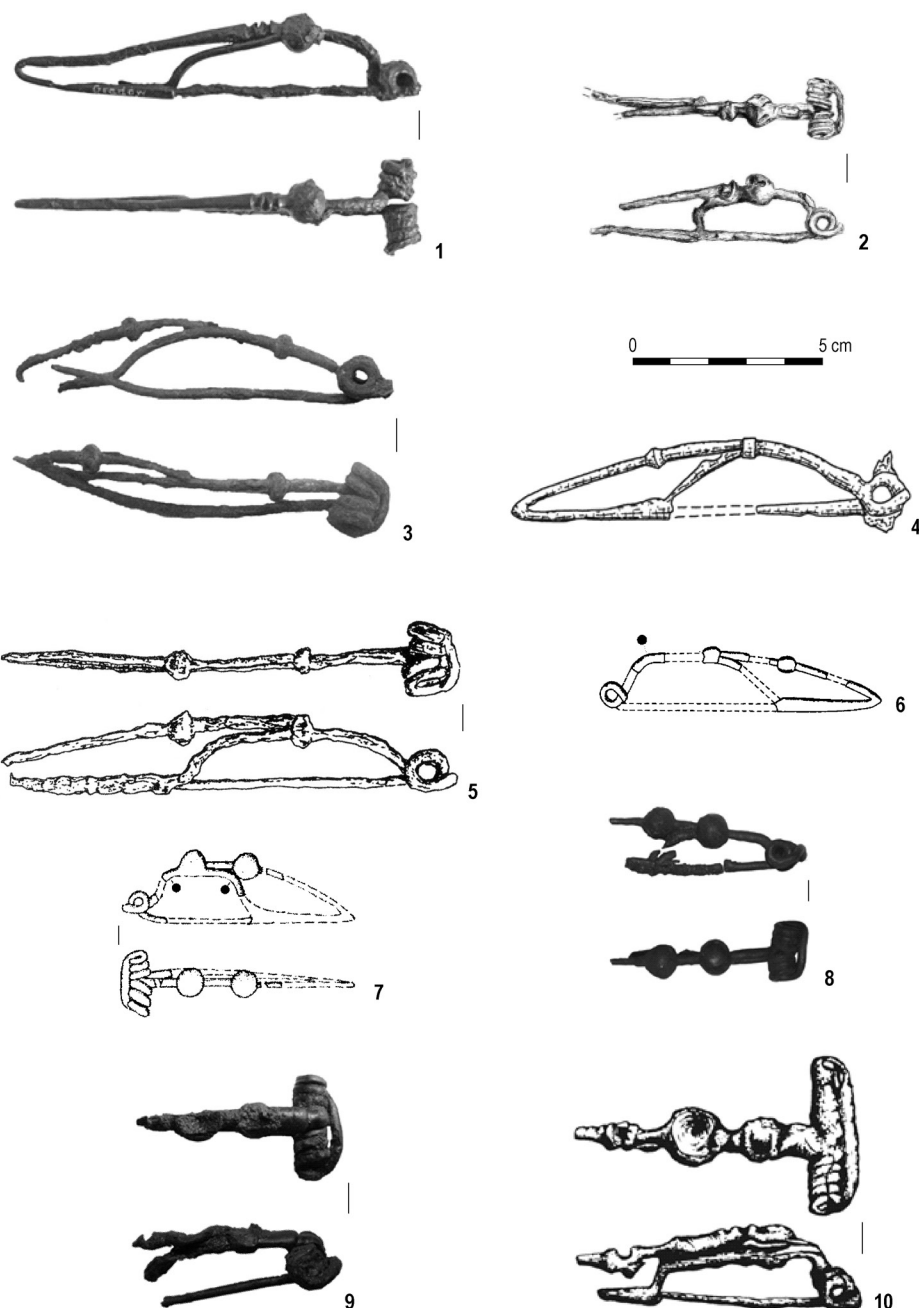
Nieliczne dokładniej datowane jastorfskie zespoły grobowe pochodzą z Chełma-Bielawina (8) na Lubelszczyźnie, Grodziszczka (24) na Ziemi Lubuskiej, Zarębowa (111) i Smólska (84) na Kujawach, Bogusławic (5) w północno-wschodniej części Dolnego Śląska, Nowego Miasta nad Wartą (59), Żrenicy (112) i Pietrzykowa (69) w środkowej Wielkopolsce, Cichmiany (10) na wschodnim pograniczu Wielkopolski oraz Starych Koczarg (87) i Wilczej Wólki (100) na zachodnim Mazowszu (por. zest. 19). Groby z Zarębowa i Starych Koczarg były wyposażone w długie, zdobione fibule (Ryc. 12:3.5) typu A J. Kostrzewskiego, nawiązujące do charakterystycznych dla fazy LTC1 zapinek celtyckich grupy 15a Gebharda (1991, s. 80–81). Pochówki z Chełma-Bielawina i Pietrzykowa datowane są fibulami o konstrukcji środkowolateńskiej zdobionymi tarczką na nóżce (Ryc. 12:9.10), nawiązującymi do charakterystycznych dla fazy LTC1 zapinek celtyckich grupy 13b Gebharda (1991, s. 80–81). Zapinka kulkowa z Wilczej Wólki (Ryc. 12:2) reprezentuje wariant F Beltza. Podobna do niej jest niezdobiona fibula typu B Kostrzewskiego, odkryta w grobie ze Żrenicy. Oba te egzemplarze zbliżone są do występujących w fazie LTC1 fibul grupy 13c Gebharda (1991, s. 80–81). Zapewne współczesne wymienionym znaleziskom są pochówki jastorfskie wyposażone w krótkie, żelazne zapinki kulkowe wariantu F Beltza, z Nowego Miasta nad Wartą (Ryc. 12:8), Cichmiany (Ryc. 12:7) i Smólska. Fibule te, o konstrukcji charakterystycznej dla fazy LTC1, można przyrównać do egzemplarzy grupy 23 Gebharda i zapinek grupy EF-H/L3-B,C J. Bujny (2003, ryc. 65), z grobów celtyckich z obszaru Słowacji. Odniesienia do krótkich zapinek kulkowych ma uszkodzony niewielki okaz typu A lub A/B Kostrzewskiego z Grodziszczka. Zapince kulkowej z Cichmiany towarzyszyła fibula żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej ze zdobioną nóżką i wąską sprężyną z dolną cięciwą (Ryc. 12.6), należąca do form najczęściej spotykanych na cmentarzyskach wschodnioceltyckich z terenów Słowacji i północnej części Kotliny Karpackiej, datowanych na fazę LTC1 (J. Bujna 2003, ryc. 65).

Z fazy LTC1 pochodzi także odkryta w Gradowie (23) na Kujawach, pokryta patyną ogniową długa, żelazna fibula kulkowa wariantu F Beltza (Ryc. 12:1, zest. 19), zbli-

żona do zapinek celtyckich grupy 13c Gebharda. Przepalony był także rzekomo towarzyszący zapince fragment wąskootworowego garnka jastorfskiego o facetowanej od wewnątrz krawędzi (Zest. 10; por. I. Undset 1882, s. 111), co wskazuje na pochodzenie obu przedmiotów z inwentarza grobowego. Z mniejszą dokładnością możemy datować pochówek odkryty w Bogusławicach (5) na Dolnym Śląsku, wyposażony w kłamrę języczkową o formie późnej, bliską kłamrom grupy gubińskiej kultury jastorfskiej z najstarszej fazy młodszego okresu przedrzymskiego (por. Ch. Pescheck 1939, tabl. 7:6).

Niektóre groby kultury jastorfskiej odkryto w oddaleniu od jej innych stanowisk. Należy do nich pochówek z Równiny Dolnej (78) na Nizinie Staropruskiej, z terenu objętego osadnictwem kultury kurhanów zachodnio-bałtyjskich. Inwentarz ten, poza popielnicą o formie jastorfskiej, zawierał szpilę skrzydełkową typu duńskiego (Ryc. 14:2, zest. 16), podobną do egzemplarza z Szynycha. Reprezentuje ona typ ozdoby północnojastorfskiej użytkowanej u schyłku starszego okresu przedrzymskiego i na początku młodszego okresu przedrzymskiego (A. Maciałowicz 2009, s. 202–203). Popielnicowy grób z Karlina (36), położonego w dolnym biegu Parsęty na Pomorzu, datuje długa, zdobiona zapinka pochodzenia celtyckiego (Ryc. 12:4, zest. 19), należąca do typu A Kostrzewskiego, nawiązująca do fibul grupy 15b Gebharda (1991, s. 80–81), występujących w fazie LTC1. Za najmłodszy grób jastorfski należy uznać pochówek z Drawska (17) nad dolną Notecią, w którym znaleziono zapinkę typu B Kostrzewskiego (M. Dernoga, E. Gajda 2004, tabl. II:2), nawiązującą do celtyckich fibul grupy 19b Gebharda (1991, s. 82), uznawanych za charakterystyczne dla fazy LTC2.

W dokładnie wydatowanych inwentarzach grobowych z Chełma-Bielawina (8), Cichmiany (10), Drawska (17), Grodziszczka (24), Nowego Miasta nad Wartą (59), Pietrzykowa (69) i Smólska (84) znajdowały się między innymi szerokootworowe kubki (Ryc. 13:1–4, zest. 3) i zróżnicowanej wielkości naczynia wazowate bez wyodrębnionej szyjki, a w grobach ze Starych Koczarg (87) i Żrenicy (112) małe kubki stożkowate (Ryc. 6:5, zest. 5). W grobie z Nowego Miasta nad Wartą (59) odkryto też rzadką formę wazy dwuusznej (ryc. 13:5, zest. 3). Z zespołów z Pietrzykowa (69) i Wilczej Wólki (100; ryc. 9:10) pochodzą garnki o jajowatym brzuścu zaopatrzone w dwa ucha (Zest. 12), z Bogusławic (5) beczułkowata czarka z wyodrębnionym, rozchylonym brzegiem (Zest. 4), z Gradowa (23) fragment wąskootworowego garnka o profilu esowatym (Zest. 10), z Cichmiany (10), Karlina (36; ryc. 13:7) i Zarębowa (111; ryc. 13:8) smukłe wazy z wyodrębnioną szyjką przypominające naczynia odwrotnie gruszkowate (Zest. 2). Takiej wazie z Cichmiany towarzyszyły półkulista misa z brzegiem niewyodrębnionym i beczułkowata czarka z poziomym, zachylonym brzegiem (Zest. 4, 7), a okazowi z Zarębo-

Ryc. 12. Zapinki żelazne pochodzenia celtyckiego z grobów kultury jastorfskiej z Niżu Polskiego.

Fig. 12. Celtic iron brooches from graves of the Jastorf Culture in the Polish Lowland.

1 – Gradowo (23), grób/grave (?); 2 – Wilcza Wólka (100), grób/grave 1; 3 – Zarębowo (111), grób/grave 35; 4 – Karlino (36), grób z/grave from 1934; 5 – Stare Koczargi (87), obiekt/feature 3; 6, 7 – Cichmiana (10), obiekt/feature B190; 8 – Nowe Miasto nad Wartą (59), grób/grave 73; 9 – Pietrzyków (69), grób/grave 1; 10 – Chełm - Bieławin (8), grób/grave 1.

Wg/After: A. Grabarek 2011 (2); H. Machajewski 1999 (4); M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997 (5); J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010 (6, 7); archiwum/archive of Muzeum Ziemi Chełmskiej, Chełm (10). Fot./Photo: M. Grygiel (1, 3, 8, 9)

wa misa z brzegiem rozchylonym (Zest. 6). Wymienione naczynia mają przeważnie krawędzie facetowane od wewnątrz, a niektóre są zaopatrzone w przewężone ucha i czasem zdobione pasmem delikatnie rytego wzoru geometrycznego. Są to cechy ceramiki młodszej, nawiązującej do znalezisk duńskich z fazy IIIa C. J. Beckera i fazy IIA J. Martensa oraz do materiałów wczesnych faz kultury przeworskiej. Wyraźnie odbiega od nich duża garn-

kowata popielnica z grobu z Równiny Dolnej (78), która ma szyjkę wyodrębnioną uskokiem (Ryc. 13:6). Znajduje ona odpowiedniki wśród starszej stylistycznie ceramiki kultury jastorfskiej z Niżu oraz znalezisk duńskich ze starszego i przełomu starszego i młodszeo okresu przedrzymskiego (A. Maciałowicz 2009, s. 204–206).

Naczynia z obiektów sepulkralnych nie odbiegają formą od znajdujących na osadach, ale na cmentarzyskach

Ryc. 13. Naczynia z dokładnie datowanych grobów kultury jastorfskiej z Nizy Polskiego.

Fig. 13. Pottery from well-dated graves of the Jastorf Culture in the Polish Lowland.

1 – Grodziszczce (24), obiekt/feature 263; 2 – Chełm - Bieławin (8), grób/grave 1; 3 – Cichmiana (10), obiekt/feature B190; 4, 5 – Nowe Miasto nad Wartą (59), grób/grave 73; 6 – Równina Dolna (78), grób/grave 22; 7 – Karlino (36), grób z/grave from 1934; 8 – Zarębowo (111), grób/grave 35.

Wg/After: D. Żychliński, M. Przybytek 2008 (1); T. Dzieńkowski, I. Gołub 1999 (2); J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010 (3); H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993 (4, 5); W. Gaerte 1938 (6); H.-J. Eggers, kartoteka/personal files (7); W. Tetzlaff 1967 (8)

znacznie rzadziej spotyka się ceramikę kuchenną. Datowanie inwentarzy grobowych ze strefy niżowej potwierdza zarówno zróżnicowanie chronologiczne materiałów kultury jastorfskiej z tego obszaru, jak i prawidłowość datowania młodszej stylistycznie ceramiki na początki młodszego okresu przedrzymskiego.

Wyroby metalowe pochodzenia północno-jastorfskiego odkryte na Niżu Polskim

Na stanowiskach kultury jastorfskiej poza ceramiką znaleziono nieliczne przedmioty metalowe pochodzenia północno-jastorfskiego (Zest. 14–16). Należą do nich wymienione wcześniej dwie szpile skrzydełkowate typu duńskiego¹⁰ – z osady z Szynycha (93; ryc. 14:1) i z grobu z Równiny Dolnej (78; ryc. 14:2), a także szpila typu *Skovby/Bjendrup*, serii C szpil holsztyńskich H. Hingsta (1986), z osady z Żółwina (113). Prawdopodobnie z kulturą jastorfską należy również łączyć trzy analogiczne szpile holsztyńskie z pogranicza Wielkopolski i Kujaw, odkryte luźno w Łuszczewie (53; ryc. 14:3), Sobieju-chach (85) i Koninie-Grójcu (41), a także żelazną szpilę ze żłobkowaną główką i szablasto wygiętym trzonkiem, znaną na cmentarzysku z okresu przedrzymskiego z Zarębowa (111). Zabytkami pochodzenia północno-jastorfskiego są także naszyjniki koroniaste¹¹, wśród których wyróżnia się formy płaskie z tarczką kryjącą oś zawiasu (Ryc. 14:7.8.11, zest. 14), typu I/II J. Kostrzewskiego (1919a), oraz egzemplarze zdobione trójkątnymi występami na ścienionym kabłąku (Ryc. 14:9.10, zest. 15), typu III/IV Kostrzewskiego lub typu D/E M. Babeşa (1993), do których najbardziej pasuje określenie – naszyjniki w kształcie koron zębatach (J. Kostrzewski 1919a, s. 73–79; T. Dąbrowska 1988, s. 180–183; M. Babeş 1993, s. 107–108; A. Maciałowicz, M. Nowakowska 2006; A. Maciałowicz 2011, s. 89–100). Są to w większości znaleziska luźne, a zatem ich związek z kulturą jastorfską nie jest pewny. Jedną z koron zębatach znaleziono w grobie kultury przeworskiej na cmentarzysku w Błoniu (4) na ziemi sandomierskiej. Z terenu Niżu pochodzi ponadto kilka fibul reprezentujących formy spotykane głównie na Jutlandii i w Szlezewiku-Holsztynie. Wspomniana wcześniej zapinka brązowa z osady w Sowinkach (86) nawiązuje do fibul kulkowych serii duńskiej. Podobny do niej egzemplarz (Ryc. 14:5) został odkryty luźno na niesystematycznie badanym cmentarzysku z wczesnych faz kultury przeworskiej w Luszynie (50) na zachodnim Mazowszu. Do wyrobów północno-jastorfskich nawiązują ponadto dwie niewielkie, odlewane fibule brązowe

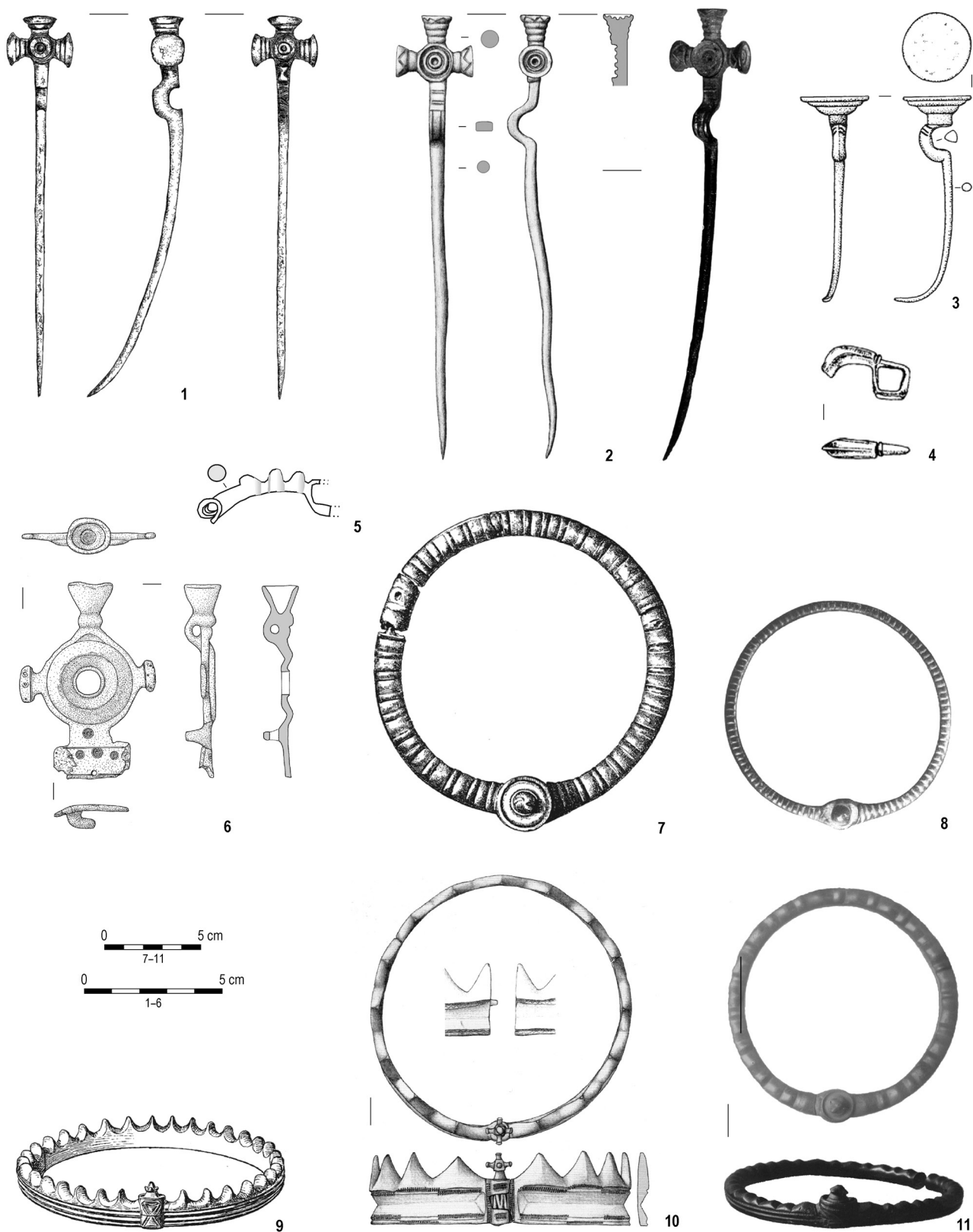
¹⁰ Według uprzejmej informacji M. Rudnickiego i A. Maciałowicza trzecia, niepublikowana szpila skrzydełkowata została niedawno odkryta luźno w Gąskach (20) na Kujawach.

¹¹ W literaturze naszyjniki takie dość często określane są także jako koronopodobne, koronowate lub w kształcie koron zębatach (zob. A. Maciałowicz, M. Nowakowska 2006).

z ramowatą nóżką, znalezione we Wszedzeniu (104) na Kujawach i w Kałdusie (33) na ziemi chełmińskiej (Ryc. 14:4). Obie pochodzą ze stanowisk zniszczonych, badanych amatorsko jeszcze przed pierwszą wojną światową, a brak danych o kontekście ich odkrycia uniemożliwia precyzyjne określenie ich przynależności kulturowej. Podobne zapinki, przyrównywane niekiedy do typowo jastorfskich fibul o stopniowatym kabłąku, spotyka się sporadycznie na terenach dolnego Nadłabia oraz na Jutlandii (J.-H. Bech 1975, ryc. 8; A. Wendowski-Schüemann 2000).

Za wyroby proveniencji jastorfskiej, nie reprezentujące typowych form jutlandzkich, uznaje się szpile znalezione luźno w Kamieńczyku (35) i w Tomaszach (95) na Mazowszu (T. Dąbrowska 2008, s. 35). Egzemplarz z Tomasz, odlany w całości z brązu i mający niewielką stożkową główkę, nawiązuje do wczesnych szpil typu holsztyńskiego, serii A–B według H. Hingsta (1986), rozpowszechnionych w północnej części kultury jastorfskiej. Ma on jednak odmiennie od szpil północno-jastorfskich ukształtowany trzonek, żaglowato wygięty poniżej główki. Okaz z Kamieńczyka należy do szpil skrzydełkowatych typu wschodniomeklembersko-zaodrzańskiego, których niemal nie spotyka się poza ich obszarem macierzystym (H. Schubart 1957; U. Schoknecht 1991, ryc. 1). Kolejny zabytek pochodzenia jastorfskiego został znaleziony w Pręgowie Dolnym (76) na Pomorzu Gdańskim. Jest to pozbawiona kontekstu archeologicznego brązowa zapinka z dużym, kolistym pierścieniem i trąbkowato ukształtowaną główką (Ryc. 14:6), należąca do jastorfskich fibul typu *Zachow*. Są one uznawane za jedną z odmian zapinek pochodnych od szpil skrzydełkowatych (*Flügel-nadelfibeln*), występujących najczęściej nad dolną Łabą (H. Schubart 1953, s. 65–66; 1957, s. 90; R. Prochowicz 2011, s. 237). Zapinki typu *Zachow* odkryto na nielicznych stanowiskach jastorfskich położonych w północno-wschodnich Niemczech – w północnej Brandenburgii, wschodniej Meklemburgii i na Pomorzu Zaodrzańskim (H. Schubart 1957, mapa 2; H. Keiling 1969, mapa 9; R. Prochowicz 2011, ryc. 2). Wyraźnie od nich oddalone są znaleziska takich fibul z obszaru grupy nadodrzańskiej, z Lubieszewa i Żółtego w pow. drawskim na Pomorzu Zachodnim (Merkbuch für Ausgrabungen 1914, tabl. 9:41; R. Wołagiewicz 1997, tabl. IV/21:b.c). Zapinka z Pręgowa Dolnego kształtem główki i obecnością ornamentu stempelkowego odbiega od egzemplarzy typu *Zachow* znanych z terytorium kultury jastorfskiej. Analogię do niej stanowi fibula odkryta w Gröstorp w południowo-wschodniej Skanii (O. Montelius 1896, ryc. 6). Zapinki z Pręgowa Dolnego i Gröstorp są do siebie tak podobne, że można nawet sądzić, iż wykonano je w jednym warsztacie (R. Prochowicz 2011, s. 239).

Omówione wyroby pochodzenia północno-jastorfskiego należy łączyć ze schyłkiem starszego i początkiem

Ryc. 14. Wyroby brązowe pochodzenia północnojastorfskiego z Niżu Polskiego.

Fig. 14. Bronzes of the north-Jastorf provenance found in the Polish Lowland.

- 1 – Szynych, stan./site 12 (93); 2 – Równina Dolna (78), grób/grave 22; 3 – Łuszczewo (53); 4 – Kałdus (33);
 5 – Luszyń (50); 6 – Pręgówo Dolne (76); 7 – Piasutno (66); 8 – Piekło (68); 9 – Wybranowo (105);
 10 – Kluczewo (38); 11 – Milczek (55).

Wg/After: A. Maciałowicz 2009 (1, 2); R. Prochowicz 2006a (3); E. Bokinić 2008 (4); J. Kostrzewski, kartoteka/personal files (5, 11);
 R. Prochowicz 2011 (6); W. Gaerte 1929 (7); I. Brutzer 1942 (8); H. Seger 1899 (9); T. Dąbrowska 2008 (10)

młodsze okresu przedrzymskiego. Najstarsze są prawdopodobnie naszyjniki koroniaste z tarczkami, wykazujące związki z niektórymi formami naszyjników pochodzenia celtyckiego z fazy LTb, oraz szpile skrzydełkowate typu duńskiego i zapinka typu *Zachow*, używane, jak się przyjmuje, od schyłku starszego okresu przedrzymskiego (H. Keiling 1970, s. 170; R. Wołagiewicz 1981, tabl. XXVII:3; J. Brandt 2001, s. 99–100; A. Maciałowicz 2009, s. 202–203; 2011, s. 100–103; R. Prochowicz 2011, s. 239). Zapewne na ten okres lub na początek fazy A₁ trzeba datować szpilę typu wschodniomeklembusko-zaodrzańskiego z Kamieńczyka, nawiązującą do egzemplarzy duńskich i klasycznych form skrzydełkowatych znad dolnej Łaby (U. Schoknecht 1991, s. 77; A. Maciałowicz 2009, s. 200). Z początku fazy A₁ mogą pochodzić szpile holsztyńskie typu *Skovby/Bjerrndrup* oraz szpila ze żłobkowaną, wydłużoną główką z Zarębowa. Analogiczne lub podobne wyroby z terenu Holsztynu są umieszczane w fazie IIa H. Hingsta (1959, ryc. 17a:65–74; 1986, s. 35), czyli okresie odpowiadającym mniej więcej fazie LTC1 (por. A. Maciałowicz 2009, s. 201). Najprawdopodobniej z tych czasów pochodzi też nietypowa szpila z Tomasz, bowiem stanowiące jej pierwowzór wczesne szpile holsztyńskie znad dolnej Łaby są datowane na fazę Id i w mniejszym stopniu na fazę IIa H. Hingsta (1959, ryc. 17a:57.58; A. Maciałowicz 2009, s. 201). Nieco szerszą chronologię mają znalezione na Niżu fibule kulkowe i zapinki z ramowatą nóżką, odnoszone w środowisku północnojastorskim do okresu odpowiadającego głównie fazie A₁ (J.-H. Bech 1975; A. Wendowski-Schünemann 2000; J. Brandt 2001, s. 85–87). Najmniej dokładne wydaje się być datowanie naszyjników w kształcie koron zębatach, które, w przeciwieństwie do ich prototypów z tarczkami, nie wykazują bliższego związku z ozdobami celtyckimi. Korony zębata uznaje się za formy generalnie późniejsze niż naszyjniki z tarczkami, powstałe i użytkowane głównie w okresie odpowiadającym fazie LTC (M. B. Shchukin, T. P. Val'kova, Y. Y. Schevchenko 1993, s. 47–51; M. Babeş 1993, s. 107–108; J. Brandt 2001, s. 100; A. Maciałowicz, M. Nowakowska 2006, s. 324–326). Datowanie takie opiera się jednak na bardzo słabych przesłankach, ograniczonych prawie wyłącznie do analizy cech stylistycznych omawianej kategorii przedmiotów. Na ziemiach polskich należy liczyć się z dłuższym użytkowaniem koron zębatach. Przemawia za tym wspomniane wyżej znalezisko grobowe kultury przeworskiej z Błonia, datowane na fazę A₂ (Z. Woźniak 1994, s. 130).

Chronologia znalezisk kultury jastorskiej z Niżu Polskiego

Z dotychczasowych rozważań wynika, że datowanie materiałów kultury jastorskiej ze strefy niżowej w znacznej mierze oparte jest na porównaniu najliczniej tu rejestrowanej ceramiki z naczyniami z terenów Jutlandii,

a po części także z dorzecza północnej Łaby. Na podstawie tej analizy oraz datowania współwystępujących z ceramiką nielicznych zabytków pochodzenia celtyckiego i północnojastorskiego można podjąć próbę wydzielenia starszych i młodszych form naczyń.

Ceramika starsza, ze schyłku starszego okresu przedrzymskiego, obejmuje nawiązujące do znalezisk jutlandzkich z fazy Ib i II C. J. Beckera dwu- i trójdzielne wazy z wysoką szyjką, szerokokotworowe kubki oraz czariki z niepogrubionymi, silnie rozchylonymi brzegami, zaopatrzone niekiedy w taśmowate ucha i pokryte pasmem archaicznego, delikatnie rytego ornamentu geometrycznego. Należą do niej także misy o silnie rozchylonym, niemal poziomym, szerokim brzegu oraz garnkowate naczynia zasobowe, charakteryzujące się obecnością kilku uszek bądź listew plastycznych umieszczonych w górnej partii brzuśca oraz garnki z wysoką szyjką wyodrębnioną wyraźnym uskokiem i głęboko rytym zdobieniem „posthalsztackim” (Ryc. 4:1.3.5, 5:7, 7:5, 10:4). Wymienione formy znane są z nielicznych osad z Wielkopolski, Kujaw, ziemi chełmińskiej oraz zachodniego Mazowsza. Pojedyncze znaleziska pochodzą z północnej części Niżu – z Pomorza Gdańskiego, dorzecza Parsęty oraz Niziny Staropruskiej (Zest. 17). Ceramika starsza współwystępowała ze szpilami skrzydełkowatymi typu duńskiego na osadzie z Szynycha (93) i w inwentarzu grobowym z Równiny Dolnej (78). Ze schyłkiem starszego okresu przedrzymskiego należy łączyć także występujące głównie w strefie pobrzeży Bałtyku północnojastorskie naszyjniki koroniaste z tarczkami.

Naczynia młodsze, zbliżone do północnojastorskich z początku młodsze okresu przedrzymskiego, wyróżniają się facetowaniem krawędzi od wewnątrz oraz formowaniem uch przewężonych w partii środkowej. Dominuje zróżnicowana ceramika stołowa: wazy bez szyjki, kubki oraz misy z rozchyloną krawędzią, smukłe naczynia wazowate z wyodrębnioną szyjką, nawiązujące do naczyń odwrotnie gruszkowatych. Na niektórych z nich, głównie wazach, występują, spotykane także na młodszej ceramice jutlandzkiej, pasma delikatnie rytego ornamentu geometrycznego wypełnionego niekiedy nakłuciami. Nieliczne naczynia kuchenne są reprezentowane między innymi przez garnki o facetowanej krawędzi z dwoma przewężonymi uchami oraz garnkowate naczynia zasobowe, zdobione pod krawędzią listwą plastyczną z odciskami palcowymi (Ryc. 5:6.8, 7:1, 11:6, 13:2.4.7.8). Młodsza ceramika jastorska, dużo liczniejsza od form starszych chronologicznie, ma znacznie szerszy zasięg występowania. Osady i nieliczne pochówki, w jakich ją zarejestrowano, znajdują się zarówno na obszarach, gdzie odnotowano także materiały wcześniejsze, jak i terenach ich pozbawionych – na Ziemi Lubuskiej, nad dolną Wartą oraz dolną i środkową Notecią, we wschodniej części Dolnego Śląska, w Polsce środkowej, na prawobrzeżnym

Mazowszu, Podlasiu i Lubelszczyźnie (Zest. 18). Groby z młodszą ceramiką jastorfską to znaleziska pojedyncze, niekiedy znajdujące na nekropolach innych kultur: łuszyckiej (59: Nowe Miasto nad Wartą), pomorsko-kłoszowej (87: Stare Koczargi; 109: Zadowice; 111: Zarębowo) oraz wczesnej przeworskiej (47: Kuny; 109: Zadowice; 112: Żrenica). Młodsza ceramika z Niżu współwystępuje z fibulami typów A i B Kostrzewskiego, zapinkami zdobionymi tarczkami na nóżce oraz zapinkami wariantu F Beltza, nawiązującymi do zapinek celtyckich z fazy LTC1. Młodsze naczynia jastorfskie z osad celtyckich na Górnym Śląsku, datowane są na środkowy okres lateński, a przede wszystkim jego starszą część (LTC1). Wyroby pochodzenia północnojastorfskiego, współczesne ceramice młodszej, to przede wszystkim naszyjniki w kształcie koron zębatach oraz najpóźniejsze odmiany szpil z wolem (holsztyńskie typu *Skovby/Bjærndrup*), a także odlewane z brązu zapinki nawiązujące do form północnych – typu *Zachow*, fibul zbliżonych do kulkowych i fibul z ramowatą nóżką. Część wyrobów metalowych można niewątpliwie łączyć już ze środowiskiem zlatenizowanych kultur przeworskiej i oksywskiej. Młodsza ceramika jastorfska wykazuje nawiązania do materiałów kultur przeworskiej i Poienęsti-Lukaševka. Datowanie na tej podstawie nie jest jednak dokładne, gdyż obejmuje okres odpowiadający fazom A₁ i A₂.

Określenie chronologii absolutnej materiałów kultury jastorfskiej z Niżu Polskiego jest bardzo trudne. Jak stwierdzono wcześniej wykorzystać tu można jedynie synchronizację z chronologią kultury lateńskiej, która opiera się na ustaleniach dokonanych przede wszystkim przez H. Polenza (1982), A. Mirona (1986; 1991), R. Gebharda (1989), H. Parzingera (1989), S. Rieckhoff (1995) i M. Trachsela (2004). Są one oparte na analizach materiałów pochodzących głównie z różnych obszarów Europy zachodniej, co może w jakimś stopniu deformować wnioski formułowane dla ziem polskich. Datowanie takie może być również obciążone błędem, wynikającym z nie zawsze pewnych podstaw chronologii absolutnej młodszych faz okresu lateńskiego – LTC i LTD.

Jak wspomiano wcześniej, nieliczne zabytki związane ze starszymi materiałami jastorfskimi – szpile skrzydełkowe typu duńskiego i naszyjniki z tarczkami – są wyrobami charakterystycznymi dla schyłku wczesnego okresu lateńskiego, tj. fazy LTB2, której początek umieszcza się w latach około 330–320 p.n.e. (R. Gebhard 1989, s. 125–126). Koniec tej fazy i początki środkowego okresu lateńskiego powinny przypaść na pierwsze dziesięciolecie po wielkim najeździe celtyckim na Grecję (279–276 p.n.e.), tj. około połowy III wieku p.n.e. (A. Haffner 1979, s. 409; A. Miron 1986, s. 152–154, 159; R. Gebhard 1989, s. 127). Opierając się o te ustalenia początki osadnictwa jastorfskiego na Niżu należałoby umieścić u schyłku IV wieku lub w 1. połowie III wieku p.n.e. Datowa-

nie wczesnej fazy młodszego okresu przedrzymskiego, z którą związane są młodsze materiały jastorfskie, oparte jest o zdecydowanie większą liczbę danych. Dotychczas sądzono, że ten stosunkowo krótki okres, określane jako faza A₁, uchwytany głównie w znaleziskach związanych z kręgiem przeworsko-oksywskim i peryferyjnymi grupami kultury jastorfskiej nad Odrą, jest współczesny schyłkowi fazy LTC1 oraz fazie LTC2 i zaczyna się na przełomie III/II wieku p.n.e. (K. Godłowski 1977, s. 118; 1981, s. 59; 1985, s. 13; K. Godłowski, Z. Woźniak 1981; T. Dąbrowska 1988, s. 62; 2008, s. 8). Obecność wśród młodszych materiałów jastorfskich dość licznych importów celtyckich z fazy LTC1, niewątpliwie związanych z młodszym okresem przedrzymskim, pozwala jednak nieco wydłużyć okres trwania fazy A₁ i przesunąć jej początki już na czasy około połowy III wieku p.n.e. (M. Grygiel 2004). Najpóźniejsze znaleziska jastorfskie ze strefy niżowej mogą pochodzić nawet z fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego, synchronizowanej z końcem fazy LTC2 i fazą LTD1 (T. Dąbrowska 1988, s. 56–59) lub, według innych propozycji, współczesnej fazie LTD1 (R. Wołgiewicz 1981, s. 136; M. Stąporek 1995). Datowanie bezwzględne faz LTC2 i LTD1 w kulturze lateńskiej jest od dawna przedmiotem kontrowersji i wielu korekt, wynikających po części ze szczupłości danych pozwalających ocenić wiek kalendarzowy tych odcinków chronologicznych. W nowszej literaturze przedmiotu przełom środkowego i późnego okresu lateńskiego odnosi się albo do lat 120/105 p.n.e. (H. Polenz 1982, s. 125; T. Dąbrowska 1988, s. 52; R. Gebhard 1991, s. 100–104; H. Dannheimer, R. Gebhard 1993, tab. na s. 372) albo 125/115 p.n.e. (A. Haffner 1979, s. 409; R. Gebhard 1989, s. 127), bądź jak chcą badacze materiałów celtyckich z terenów południowych i zachodnich Niemiec, do około 130, a nawet 150 roku p.n.e. (Ch. Reichmann 1979, s. 185; A. Miron 1986, s. 159; 1991, s. 168; 1998; J. Metzler 1996; S. Rieckhoff 1992; 1995, tabl. 21; 2008, s. 7, ryc. 5). Koniec fazy LTD1, w którym obserwujemy upadek oppidów w południowych Niemczech i poważne zmiany w strefie osadnictwa celtyckiego w Europie Środkowej, w nowszych pracach jest łączony z latami 85/80 p.n.e. (S. Rieckhoff 1995, tabl. 21; 2007; 2008, s. 7, ryc. 5) lub w innym, tradycyjnym ujęciu – z latami 60/50 p.n.e. (A. Furger-Gunti 1979, s. 130; A. Haffner 1979, s. 409; A. Miron 1986, s. 159). Najmłodsze materiały jastorfskie z Niżu Polskiego mogą być zatem związane nawet z pierwszą połową I wieku p.n.e.

Powiązania kultury jastorfskiej z innymi kulturami strefy niżowej

Na terenach Niżu Polskiego w okresie przedrzymskim rozwijały się cztery duże jednostki kulturowe – „posthalsztacka” kultura pomorsko-kłoszowa, bardziej archaiczna od niej kultura kurhanów zachodniobałtyjskich oraz zlatenizowana kultura przeworska i spokrewniona

z nią kultura oksywska (P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski 1998, s. 212–230). Brak danych wskazujących na powiązania między kulturami pomorsko-kloszową i jastorfską może być do pewnego stopnia spowodowany trudnościami w datowaniu materiałów z młodszej fazy rozwojowej pierwszej z wymienionych. Najpóźniejsze chronologicznie, dokładnie datowane znaleziska pomorsko-kloszowe pochodzą z fazy LTB, jak można sądzić głównie ze starszej jej części (M. Grygiel 2004, s. 45–50; Z. Woźniak 2007, s. 396–397). Nie można jednak z pełnym przeświadczeniem wykluczyć, że na Niżu starsza faza kultury jastorfskiej była współczesna schyłkowemu okresowi rozwoju kultury pomorsko-kloszowej. Przyjmując taką hipotezę, należy jednak wspomnieć, że nawet najmłodsza ceramika „posthalsztacka” nie wykazuje nawiązań do naczyń kultury jastorfskiej. Taki stan rzeczy może wynikać z odmiennego charakteru porównywanych materiałów. Kulturę pomorsko-kloszową znamy bowiem przede wszystkim ze znalezisk grobowych, a jastorfską z osadniczych. Relacji między obiema kulturami nie wyjaśniają nieliczne pochówki kultury jastorfskiej, umieszczone na cmentarzyskach pomorsko-kloszowych (87: Stare Koczargi; 109: Zadowice; 111: Zarębowo). Nie ma bowiem żadnych przesłanek pozwalających stwierdzić, czy groby jastorfskie złożono jeszcze w trakcie użytkowania nekropoli „posthalsztackich”, świadomie kontynuując tradycję grzebania zmarłych, czy też pochodzą one z okresu wyraźnie późniejszego niż cmentarzyska, a ich obecność należałoby tłumaczyć przypadkowym wykorzystaniem tego samego miejsca grzebalnego. Tym samym sceptycznie należy odnieść się do wysuniętej wcześniej propozycji uznania czasu złożenia pochówków jastorfskich na cmentarzyskach kultury pomorsko-kloszowej za *terminus ante quem* ich funkcjonowania (zob. M. Grygiel 2004).

Wyraźne są natomiast związki między kulturami jastorfską i przeworską. Przejawiają się one przede wszystkim w podobieństwie ceramiki (M. Grygiel 2004; Z. Woźniak 2007; T. Dąbrowska 2008) oraz pewnych cechach obrządku pogrzebowego. Niektóre groby kultury jastorfskiej ze strefy niżowej (47: Kuny; 59: Nowe Miasto nad Wartą; 69: Pietrzyków), tak jak typowe groby kultury przeworskiej z początkowych faz jej rozwoju (K. Godłowski 1977, s. 172–173), miały postać dużych jam wypełnionych pozostałościami stosu, silnie skremowanymi szczątkami ludzkimi i zachowaną we fragmentach wtórnie przepaloną ceramiką. Na osadach obu omawianych kultur występowały podobne budynki o przyziemiach zagłębionych w podłoże oraz pochówki psów (M. Andrałojć 1986; T. Makiewicz 1987a; 1993; T. Dąbrowska 1988, s. 146; A. Michałowski 2010, s. 187)¹². Materiały obu kultur współwystępowały ze

¹² Pochówek psa, który można pewnie wiązać z kulturą jastorfską, znaleziono na osadzie w Karninie (37), w obiekcie 99 interpretowanym jako pozostałości budynku mieszkalnego.

sobą zarówno na stanowiskach osadniczych, jak i sepulkralnych (M. Grygiel 2004, s. 32–34; B. Jurkiewicz, H. Machajewski 2007; 2008 T. Dąbrowska 2008, s. 95, 98; H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, s. 307–308).

Krystalizacja kultury przeworskiej, zgodnie z dotychczasowymi poglądami, przebiegała w fazie LTC1. Na ten okres datowane są wczesne zabytki pochodzenia celtyckiego, za które uznaje się przede wszystkim długie, zdobione zapinki typu A Kostrzewskiego i niektóre elementy uzbrojenia, mające analogie w najpóźniejszych znaleziskach grobowych kultury lateńskiej z obszarów Czech, Moraw i południowo-zachodniej Słowacji (K. Godłowski, Z. Woźniak 1981; K. Godłowski 1981, s. 59; 1985, s. 13; T. Dąbrowska 1988, s. 15–19, 55–56). Wyroby takie z reguły nie występują jednak na cmentarzyskach przeworskich, lecz są to przeważnie znaleziska pojedyncze lub odkrywane w ubogo wyposażonych grobach o nieokreślonej przynależności kulturowej, bądź też na osadach i w grobach kultury jastorfskiej (Zest. 19)¹³. Z tego

¹³ Za zabytki ze strefy niżowej o nawiązaniach celtyckich z fazy LTC1 uznać należy: długie, często zdobione zapinki typów A i B Kostrzewskiego, mające wydłużoną nóżkę, nawiązujące do fibul celtyckich grup 13–15 Gebharda (np. zest. 19:30); krótkie zapinki typu A lub B Kostrzewskiego oraz małe zapinki kulkowe wariantu F Beltza, zbliżone do fibul występujących na cmentarzyskach celtyckich z terenów Słowacji zaliczanych do grupy EF-H/L3-B,C (J. B u j n a 2003, ryc. 65) oraz form grupy 23 Gebharda (np. zest. 19:8.24.26.28.29); zapinki kulkowe wariantu F Beltza znajdujące odpowiedniki wśród fibul celtyckich grup 13–15 Gebharda (np. zest. 19:3.4.14); fibule o konstrukcji środkowolateńskiej zdobione tarczka na nóżce mające analogie wśród zapinek grupy 13b Gebharda (np. zest. 19:7); zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą, przypominające nieco zapinki typu D/E Kostrzewskiego (np. zest. 19:8.36), znajdujące paralele wśród fibul wschodnioceltyckich ze schyłku faz LTB2 i LTC1, występujących na cmentarzyskach celtyckich z obszaru Słowacji (J. B u j n a 2003, ryc. 65); ozdobną zapinkę brązową (zest. 19:13); fragment obręczy brązowej (zest. 19:21), zdobionej na obwodzie owalnymi guzami, nawiązującej do występujących w kulturze jastorfskiej naśladownictw celtyckich *Buckelringe* (J. B r a n d t 2001, s. 107). Nawiązania celtyckie mają także niektóre elementy uzbrojenia kultury przeworskiej z fazy LTC1. Są to pochwy mieczy obosiecznych zdobione ornamentyką krzywoliniwną oraz umba taśmowate i pokrewne im umba typu *Bartodzieje* (T. D ą b r o w s k a 1988, s. 55–56), których datowanie w świetle ostatnich ustaleń wymaga pewnej korekty. Niewątpliwie wczesna jest pochwa miecza celtyckiego z grobu z Warszawy-Żerania (Zest. 19:32), zdobiona u wylotu parą stworzeń fantastycznych zwróconych antytetycznie, a niżej rozbudowanym ornamentem typu *chagrinage*. Nieliczne analogie do niej występują w kulturze lateńskiej z fazy LTB2 (W. K r ä m e r 1985, s. 25, 82, ryc. 12, tabl. 16; J. B u j n a 1995, tabl. 6, 7). Towarzyszący pochwie miecz obosieczny, zaopatrzony w dwa czworokątne wycięcia na rozszerzonym przejściu głowni w sztabę do rękojści, odpowiada mieczom celtyckim występującym w fazach LTB2 i LTC1 (np. J. d e N a v a r r o 1959, tabl. 1:2,9:1, 12:3, 14:1, 17:6; L. H o r v a t h 1987, tabl. XVII:2, XXXVII:3, XXXIX:4; M. H. K e l e m e n 1987, tabl. XVIII:2; C. h. P a r e 2003, s. 55, ryc. 4:1). Podobny miecz pochodzi najpewniej z okolic Bydgoszczy (Zest. 19:6). Prawdopodobnie późniejsze chronologicznie od omówionych są umba taśmowate, nawiązujące do okuć tarczy używanych przez Celtów w fazach LTC2 i LTD1 (T. B o c h n a k 2005, s. 110; P. Ł u c z k i e w i c z 2006, s. 207). Zapewne tak samo należy datować nieliczne umba typu

względem za najwcześniejsze znaleziska kultury przeworskiej należy uznać groby wyposażone w typową ceramikę i zabytki pochodzenia celtyckiego nawiązujące do form charakterystycznych dla fazy LTC2, przede wszystkim w fibule znajdujące odpowiedniki wśród zapinek grup 16–19 R. Gebharda (1991, s. 81–82). Na tej podstawie można sądzić, że okres krystalizacji kultury przeworskiej nie obejmował początków fazy A₁, lecz rozpoczął się dopiero w jej późniejszym odcinku. Te najwcześniejsze pochówki przeworskie, występujące pojedynczo lub na nekropolach, znane są z północnej części Dolnego Śląska, wschodniej Wielkopolski, Polski środkowej, Kujaw oraz zachodniego i północnego Mazowsza (Zest. 20).

Z powyższych uwag wynika, że osadnictwo kultury jastorfskiej na obszarze Niżu Polskiego pojawiło się wcześniej od przeworskiego i miało swój udział w jego formowaniu. Natomiast tam, gdzie kultura przeworska pojawiła się stosunkowo późno, bo dopiero w fazie A₂ (K. Godłowski 1985, s. 29–30; T. Dąbrowska 1988, s. 73–74; 2001; 2008, s. 101–104), między innymi na terenach wschodniego Mazowsza, Podlasia i Lubelszczyzny, przeobrażenia postępowały inaczej. Wydaje się, że osadnictwo jastorfskie mogło tu przetrwać nieco dłużej, na co wskazuje charakter licznej ceramiki z osady z Werbko-wic-Kotorowa (98). Jest ona bardzo podobna do ceramiki kultur Poienęsti-Lukaševka i przeworskiej, datowanej na okres odpowiadający zarówno fazie A₁, jak i fazie A₂ (T. Dąbrowska 1988, s. 28–29; M. Babeş 1993, s. 59–69). Osadnictwo jastorfskie trwało dłużej prawdopodobnie także na obszarze północnej Wielkopolski i na Ziemi Lubuskiej, gdzie niemal nie notuje się typowych materiałów kultury przeworskiej z fazy A₁. Znana jest stąd natomiast, szczególnie z obszaru skupisk osadniczych znad środkowej i dolnej Noteci, stosunkowo duża liczba znalezisk o charakterze jastorfskim, datowanych na schyłek fazy A₁ lub fazę A₂ (K. Godłowski 1985, s. 19–20; T. Dąbrowska 1988, mapa 2; A. Gałęzowska 1996; M. Der-noga, E. Gajda 2004; H. Machajewski, M. Maciejewski, R. Niedzwiedzki 2004; A. Michałowski 2006; H. Machajewski 2010, s. 199). W fazie A₁ rozproszone osadnictwo jastorfskie mogło istnieć również w południowo-wschodniej części Dolnego Śląska, na lewym brzegu Odry, gdzie najstarsze pewnie datowane znaleziska kultury przeworskiej pochodzą dopiero z fazy A₂ (K. Godłowski 1985, s. 23–24; T. Dąbrowska 1988, s. 74).

Trudniej jest ocenić znaczenie w procesie przeobrażeń kulturowych nielicznych znalezisk kultury jastorfskiej, rozrzuconych na północy Niżu – na ziemi chełmińskiej, Pomorzu Gdańskim, w dorzeczu Parsęty i na

Nizinie Staropruskiej. Nie można wykluczyć, że kryjąca się za tymi materiałami ludność, wywodząca się z terenów Dani lub przyległej części północnych Niemiec, wzięła udział w procesie krystalizacji kultury oksywskiej, która podobnie jak kultura przeworska, różni się znacząco od podłoża pomorsko-kloszowego (A. Maciałowicz 2011, s. 111–112). Szczegółowe odtworzenie roli, jaką społeczność jastorfska mogła odegrać w tej transformacji kulturowej jest niemożliwe z uwagi na wciąż skąpą liczbę znalezisk ze schyłku starszego i początku młodszego okresu przedrzymskiego, pochodzących z macierzystych obszarów kultury oksywskiej (R. Wołągiewicz 1979; M. Stąporek 1995; T. Dąbrowska, Z. Woźniak 2005; E. Bokiniec 2008). Jeszcze mniej można powiedzieć o przeobrażeniach zachodzących w obrębie kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Znane z jej terytorium dwa znaleziska jastorfskie (66: Piasutno; 78: Równina Dolna) wydają się świadczyć jedynie o kontaktach między wymienionymi kulturami. Datowań tych materiałów nie sposób skorelować z nieprecyzyjnym systemem chronologicznym kultury kurhanów zachodniobałtyjskich.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza dowodzi, że wbrew wcześniejszym poglądom osadnictwo kultury jastorfskiej na Niżu Polskim nie było jedynie krótkotrwałym epizodem. Trwało ono przede wszystkim w fazie LTC, a najstarsze, nieliczne materiały datować można na LTB2. Kultura jastorfska ze strefy niżowej nie wykazuje związków z innymi grupami jastorfskimi z ziem polskich – gubińską i nadodrzańską¹⁴, bardzo wyraźne natomiast są jej powiązania z terenami północnojastorfskimi, a zwłaszcza z obszarem Jutlandii. Paralele te dotyczą głównie ceramiki oraz nielicznych wytworów metalowych, przede

¹⁴ Nieliczne wyroby z obszaru tych ugrupowań, które można by łączyć z kulturą jastorfską, zostały odkryte na zniszczonych i słabo zbadanych cmentarzyskach znad środkowej Noteci, na których rzadko występują typowe materiały kultury przeworskiej. Są to: szpile skrzydełkowe z poprzeczną płytką na główce i naszyjnik z kolbowatymi zakończeniami typu I Kostrzewskiego, odkryte na nekropoli w Białej, pow. czarnkowsko-trzcianecki (J. Kostrzewski 1914, ryc. 334, 336; 1919a; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33); kłamyr jednoczęściowe typu Ia Kostrzewskiego (1919a) – dwie z Białej oraz trzy lub cztery egzemplarze z Kuźnicy Żelichowskiej, pow. czarnkowsko-trzcianecki (J. Kostrzewski 1914, ryc. 358; A. Gałęzowska 1996); długie kłamyr trójczęściowe typu I Kostrzewskiego – z Białej (dwie sztuki) i z Roska (J. Kostrzewski 1914, ryc. 361; 1919a, s. 273, zest. 27; A. Michałowski 2006, ryc. 4:1); dwie długie, smukłe zapinki o stopniowatym kabłąku z Białej (J. Kostrzewski 1914, ryc. 356; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33) oraz łańcuszki żelazne zawieszane na stroju z Roska (H. Machajewski, M. Maciejewski, R. Niedzwiedzki 2004, ryc. 1:A). Zarówno kłamyr trójczęściowe jak i fibule o stopniowatym kabłąku różnią się od podobnych wytworów kultury oksywskiej z obszarów nad dolną Wisłą i Zatoką Gdańską (M. Stąporek 1995, s. 29–32, 39–41; E. Bokiniec 2001; 2008, s. 26–28, 73–74), co wyklucza ich wschodnią proveniencję.

Bartodzieje, okazowi z cmentarzyska z Bartodziejów (Zest. 20:3), towarzyszyła bowiem fibula typu B/C Kostrzewskiego, nawiązująca do zapinek celtyckich grupy 19d Gebharda, uznawanych za formy typowe dla fazy LTC2 (R. Gebhard 1991, s. 82), czyli późnego odcinka fazy A₁.

wszystkim naszyjników koroniastych, duńskich szpil skrzydełkowatych oraz szpil holsztyńskich typu *Skovby/Bjærndrup*. Ścisłe związana z terenem Danii jest wczesna kultura jastorfska z Niżu, ze schyłku starszego okresu przedrzymskiego, znana z nielicznych osad oraz pojedynczych pochówków rozproszonych na terenach Wielkopolski, Kujaw, zachodniego Mazowsza, ziemi chełmińskiej, Pomorza Gdańskiego, dorzecza Parsęty i Niziny Staropruskiej. Nieco inny charakter mają dużo liczniejsze, późniejsze chronologicznie znaleziska jastorfskie, datowane na wczesną fazę młodszego okresu przedrzymskiego, a zwłaszcza na jej początki. Czytelne są w nich bowiem, oprócz słabszych niż dawniej nawiązań północnojastorfskich, również powiązania z kulturami przeworską i Poieniști-Lukaševka. Materiały takie występują na rozległym terytorium – zarówno zasiedlonym wcześniej, jak i na Ziemi Lubuskiej, we wschodniej części Dolnego Śląska i w Polsce wschodniej. O szerokich kontaktach społeczności kultury jastorfskiej w początkach młodszego okresu przedrzymskiego świadczy także obecność młodszej ceramiki jastorfskiej na osadach celtyckich z południowej części Górnego Śląska, zamieszkanych w fazie LTC. Obszar ten jest odizolowany od strefy osadnictwa jastorfskiego, co może wskazywać, że wspomniana ceramika nie trafiła tu jedynie w wyniku kontaktów międzykulturowych, ale należałoby liczyć się z fizyczną obecnością ludności ze strefy niżowej w górnym dorzeczu Odry. Posiadała ona umiejętność wyrobu naszyjników koroniastych, których półwytwory odkryto na celtyckiej osadzie w Nowej Cerekwi (M. Rudnicki 2014, s. 43).

Pojawienie się na Niżu w początkach młodszego okresu przedrzymskiego, czyli fazy A_{1a} (LTC1), osadnictwa kultury jastorfskiej, przyczyniło się prawdopodobnie w istotny sposób do powstania kultury przeworskiej w późnym odcinku wczesnej fazy młodszego okresu przedrzymskiego, tj. fazy A_{1b} (LTC2). Na taki proces wskazuje przede wszystkim podobieństwo ceramiki tych kultur. Brak jest jednak podstaw aby sądzić, że kultura przeworska stanowi bezpośrednią kontynuację kultury jastorfskiej oraz że u progu młodszego okresu przedrzymskiego uległa ona zasadniczym przemianom, w głównej mierze na skutek latenizacji (por. M. Grygiel 2004, tabl. II). Istnieje bowiem znaczna dysproporcja w liczbie znalezisk obu tych kultur. Materiały kultury przeworskiej z faz A₁–A₂ są zdecydowanie liczniejsze od jastorfskich i mają szerszy zasięg występowania (T. Dąbrowska 1988, mapa 2), co świadczy zapewne o większym potencjale demograficznym ludności tej kultury. Należy zatem sądzić, że oprócz przybyłej z północnego-zachodu ludności kultury jastorfskiej udział w jej powstaniu (o skali niemożliwej do określenia ze względu na brak danych demograficznych) brała społeczność miejscowa identyfikowana z kulturą pomorsko-kloszową. Niewyjaśniony pozostaje też stosunek kultury jastorfskiej do kultur oksywskiej

i kurhanów zachodniobałtyckich, z obszaru których pochodzą jedynie pojedyncze znaleziska jastorfskie.

Osadnictwo jastorfskie na obszarze Niżu Polskiego nie jest rozmieszczone równomiernie, a z rozległych terenów brak w ogóle znalezisk jastorfskich. Sytuacja ta wskazuje, że prawdopodobnie występowało ono wysoce w środowisku kultury pomorsko-kloszowej i w strefie krystalizacji kultur zlatenizowanych – przeworskiej i oksywskiej. Nieprzerwany rozwój osadnictwa kultury jastorfskiej od jego początków, przypadających na schyłek starszego okresu przedrzymskiego, po środkową fazę młodszego okresu przedrzymskiego, możemy zaobserwować na terenach Wielkopolski i Kujaw oraz zachodniego Mazowsza.

Podobne do jastorfskiego, rozproszone osadnictwo pozostawiła po sobie ludność kultury przeworskiej na terenie Niemiec, w środowisku południowych grup kultury jastorfskiej i w północnej, peryferyjnej strefie kultury lateńskiej (zob. M. Meyer 2005; 2008; M. Meyer, B. Rauffuß 2014). Na ślady penetracji ludności jastorfskiej natrafiono także w strefie leśnej Europy wschodniej. Wymienić tu można grób z naczyniem jastorfskim i zapinką kulkową z cmentarzyska ludności kultury zarubinieckiej w Velemiči (I), obl. Brėst na Białorusi (L. D. Pobol' 1983, ryc. 19:3.5) oraz przypadkowe odkrycia kilku naszyjników koroniastych na Ukrainie, w rejonie Czernihowa nad Desną (M. B. Shchukin, T. P. Val'kova, Y. Y. Schevchenko 1993). W ostatnim czasie wskazuje się na oddziaływanie zachodnie na wschodnich peryferiach kultury zarubinieckiej, na osadach i cmentarzyskach typu *Harivka/Харівка* z rejonu Konotopy nad środkowym Sejmem. Wyróżnia się nekropola w miejscowości Mutin, na której odkryto kilkanaście bogatych grobów wojowników ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego, wyposażonych w zestawy elementów stroju i uzbrojenia, charakterystyczne dla terenów zachodniej części basenu Morza Bałtyckiego (R. V. Terpilovskij 2014).

Nieco inny kierunek migracji wiąże się z wędrówką Bastarnów, którzy w III wieku p.n.e. przemieścili się ze swojej nadłabskiej kolebki przez obszary dorzecza Odry i Wisły ku strefie nadczarnomorskiej. W wyniku tej wędrówki miały pojawić się, jak uważano dawniej, znaleziska kultury jastorfskiej na Niżu. Na pograniczu Rumunii i Mołdawii wykształciła się wiązana z Bastarnami kultura Poieniști-Lukaševka. W jej materiałach, zwłaszcza ze starszych faz, są wyraźnie czytelne nawiązania do szeroko pojętego kręgu jastorfskiego (zob. M. Babeš 1993), między innymi do młodszych znalezisk jastorfskich z terenu Niżu. Nie wydaje się jednak prawdopodobne, by ludność jastorfska ze strefy niżowej odegrała istotną rolę w powstaniu kultury Poieniști-Lukaševka. Jej twórcy pochodzili raczej z rdzennych obszarów kultury jastorfskiej, na co wskazuje zarówno charakterystyczny obrządek pogrzebowy, jak i licznie spotykane elementy stroju kobiecego

w postaci klamer do pasa i zapinek, mające analogie przede wszystkim wśród znalezisk jastorfskich z terenów Brandenburgii, Holsztynu, Meklemburgii i Pomorza Zaodrzańskiego (M. Babeş 1993, s. 34–52, 154–162).

Przypuszcza się, że ludność kultury Poieneşti-Lukaševka mogła utrzymywać dalekosiężne kontakty ze społecznościami zamieszkującymi tereny nadłabskie i sąsiadujące z nimi inne regiony Europy środkowej. Wskazuje się nawet na istnienie w ostatnich wiekach przed Chr. swoistego korytarza wymiany kulturowej, tzw. szlaku bastarneńskiego, mającego przecinać również obszary ziem polskich (zob. T. Dąbrowska 1988; A. Maciałowicz 2004; M. Teska 2014). Wyraźniejszych śladów takich kontaktów nie widać jednak ani w materiałach kultur ze strefy środkowoeuropejskiej, ani w samej kulturze Poieneşti-Lukaševka, która niedługo po powstaniu straciła charakter jastorfski, „roztapiając się”, począwszy od środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego, w otaczającym środowisku geto-dackim. Symptomatyczny jest zwłaszcza brak w jej materiałach serii niezwykle popularnych w Europie środkowej fibul z fałdą oporową, zaliczanych do typów C, F i K Kostrzewskiego, klamer zawiasowych oraz dwu- i trzyczęściowych, czy przejętych z zasobu form celtyckich klamer o ramie kolistej i zróżnicowanych form uzbrojenia, spotykanych w I wieku p.n.e. w materiałach kultur przeworskiej, oksywijskiej i jastorfskiej. Wątpliwości nasuwają się również przy próbie określenia pochodzenia ceramiki o cechach wczesnej kultury przeworskiej, występującej na stanowiskach kultury Poieneşti-Lukaševka. Dotychczas sądzono, że trafiła tu ona w wyniku kontaktów z plemionami osiadłymi w dorzeczu Odry i Wisły (T. Dąbrowska 1988, s. 175–192). Taką ewentualność zdaje się jednak wykluczać brak w inwentarzu kultury Poieneşti-Lukaševka innych materiałów charakterystycznych dla wczesnej kultury przeworskiej. Wątpliwe jest również, by taka ceramika, czy znajomość jej wykonywania, zostały przejęte podczas trwającej prawdopodobnie krótko, wędrówki przez ziemie polskie ludności utożsamianej z Bastarnami. Możliwe natomiast, że charakterystyczny styl ceramiki kultury Poieneşti-Lukaševka, wykazującej podobieństwo nie tylko materiałów kultury przeworskiej, ale również do znalezisk ze wschodnich peryferii kultury jastorfskiej oraz ceramiki duńskiej z okresu przedrzymskiego, ukształtował się już przed wywędrowaniem Bastarnów nad Morze Czarne, gdy zamieszkiwali oni tereny położone w międzyrzeczu Łaby i Odry, do których mogły swobodnie docierać wpływy z sąsiednich stref kulturowych na Jutlandii i Niżu Polskim.

Znajdowane na obszarze kultury Poieneşti-Lukaševka i w środowisku geto-dackim pojedyncze naszyjniki koronaste czy pewne typy wilków ogniowych, niewątpliwie wywodzące się z tradycji północnojastorfskich ukształtowanych w ciągu starszego okresu przedrzymskiego,

mogły tu trafić razem Bastarnami. Z mniejszą pewnością można ustalić pochodzenie prostych wyrobów o uniwersalnym zastosowaniu, których obecność na obszarach między Skandynawią a Morzem Czarnym tłumaczy się niekiedy także funkcjonowaniem powiązań wzdłuż szlaku bastarneńskiego. Należą do nich z pewnością misy z „wiszącymi” uchami oraz łyżeczki gliniane (por. T. Dąbrowska 1988, s. 183–188; M. Babeş 1993, s. 179–180; Z. Woźniak, P. Poleska 1999, s. 385; A. Maciałowicz 2004; A. Michałowski 2004; O. Munteanu, V. Iarmulschi 2013), które mogły być wytwarzane niezależnie na różnych obszarach świata barbarzyńskiego. Równie niepewna jest proveniencja najstarszych, greckich i etruskich naczyń brązowych występujących na Jutlandii oraz sporadycznie na Kujawach, Mazowszu, w Małopolsce i Mołdawii, a których napływ wiązany jest niekiedy z Bastarnami (T. Dąbrowska 1988, s. 189–192). Naczynia takie odkryto bowiem przede wszystkim w zespołach znacznie późniejszych, niż zakładane daty ich powstania, lub są to znaleziska pojedyncze, niemożliwe do dokładnego określenia chronologiczno-kulturowego. Przypuszcza się, że za pośrednictwem Bastarnów do środowiska wczesnej kultury przeworskiej mogła trafić idea budowania glinianych ołtarzy ornamentowanych, wywodzących się z tradycji greckich i hellenistycznych, a przejętych i rozpowszechnionych stosunkowo wcześniej wśród plemion trako-dackich oraz wśród społeczności zamieszkujących Europę Środkową i Północną. Datowanie ołtarzy ornamentowanych występujących w Europie Środkowej i Północnej jest niestety niejednokrotnie bardzo nieprecyzyjne, co utrudnia rekonstrukcję genezy zwyczajów budowania tych interesujących obiektów (zob. T. Makiewicz 1976; 1987b; 2001; T. Dąbrowska 1988, s. 186; M. Babeş 1993, s. 77–79; A. Maciałowicz 2004, s. 50; A. Michałowski 2015). Pierwowzorami dla najstarszych ołtarzy występujących na stanowiskach kultury przeworskiej, datowanych na młodszy okres przedrzymski, mogły być zarówno stosunkowo wczesne i zróżnicowane ołtarze odkrywane licznie na terenach południowej Rumunii i północnej Bułgarii, zamieszkiwanych przez plemiona trako-dackie, jak i obiekty tego typu znane z Półwyspu Jutlandzkiego, datowane podobnie jak obiekty „przeworskie” (T. Makiewicz 2001, ryc. 2). Ten ostatni kierunek kontaktów wydaje się nawet bardziej prawdopodobny zważywszy na istnienie opisanych wcześniej, szczególnych więzi kulturowych łączących południowo-zachodnią Skandynawię i strefę niżową Europy Środkowej w ciągu ostatnich kilku wieków p.n.e.

Przedstawione argumenty nie potwierdzają wysuwanej w literaturze hipotezy o zasadniczym wpływie, jaki na sytuację kulturową na ziemiach polskich wywrzeć miała wędrówka Bastarnów, i wymienianych w ich kontekście germańskich Skirów, nad Morze Czarne. Raczej należy sądzić, że tej jednorazowej lub następującej w krótkich

odstępach czasu migracji, mogła sprzyjać wcześniejsza destabilizacja dawnych układów kulturowych w dorzeczu Odry i Wisły, spowodowana po części pojawieniem się i osiedleniem na Niżu społeczności ze środowiska północnojastorfskiego. Na taką sekwencję wydarzeń zdaje się wskazywać chronologia kultury jastorfskiej na Niżu. Najstarsze ślady pobytu reprezentującej ją ludności są datowane już na schyłek IV wieku p.n.e., a więc znacznie wcześniej, niż pojawienie się Bastarnów na obszarze nadczarnomorskim, przypadające w świetle antycznych źródeł pisanych i materiałów archeologicznych dopiero po roku 200 p.n.e. (zob. M. Babeş 1993; V. Iarmulski 2012).

Wyczerpujące omówienie zagadnienia interpretacji etnicznej opisanych przemian kulturowych zachodzących na Niżu wykracza poza stosunkowo wąskie ramy tematyczne niniejszego artykułu. Wiązałoby się ono między innymi z koniecznością odniesienia się do licznych i często odmiennych teorii dotyczących pochodzenia ludności zamieszkującej w okresie przedrzymskim tereny położone w dorzeczu Odry i Wisły, jakie formułowano na gruncie historii, archeologii i nauk lingwistycznych na przestrzeni XX wieku. Krytycznego ustosunkowania się wymagałyby także nader skąpe antyczne źródła pisane, na podstawie których wnioskowano dotąd o strukturze etnicznej dawnych mieszkańców ziem polskich. Je-

den z wątków toczącej się dyskusji, związany ze sporem o pochodzenie ludności kultury przeworskiej, wydaje się jednak szczególnie wart zasygnalizowania. Przedstawi on bowiem nieco dokładniejszy niż dotychczasowe obraz przemian prowadzących do powstania tej jednostki kulturowej. Podkreślenia wymaga przede wszystkim bardzo prawdopodobny, znaczący udział w genezie kultury przeworskiej społeczności jastorfskich, wywodzących się z terenów dzisiejszej Danii i przyległej części północnych Niemiec. Niewykluczone, że ludność tę należy przynajmniej częściowo identyfikować z germańskimi Wandalami, lokowanymi na terytorium zajmowanym w okresie wpływów rzymskich przez kulturę przeworską. Pierwotne siedziby tego ludu, którego nazwę już pod koniec w I wieku n.e. Tacyt określa jako *verum et antiquum nomen* (Tac. *Germ.* 2,2), umieszcza się często na Półwyspie Jutlandzkim, a ich odłamu – w południowej części Norwegii (zob. J. Strzelczyk 1977; 1992, s. 19–57; K. Godłowski 1982; 1985, s. 144–147; 1992b; J. Koldo 1999; 2004; V. Bierbrauer 2006; H. Castritius 2006).

Dr Michał Grygiel
ul. Krowoderska 71A/12A
PL 31-158 Kraków
michgryg@gmail.com

ZESTAWIENIA

ZESTAWIENIE 1

Znaleziska kultury jastorfskiej z Niżu Polskiego

- 1. Antoniew**, pow. Sochaczew, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (J. Skowron 2002; 2002a; 2006).
- 2. Bielany Wrocławskie** (dawn. *Bettlern*), pow. Wrocław, stan. 3. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (Ch. Pescheck 1939, s. 242, tabl. 8:10).
- 3. Biskupice**, pow. Pruszków, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (T. Dąbrowska 2008, s. 125, nr 14, aneks 2).
- 4. Błonie**, pow. Sandomierz, stan. 1. GRÓB 151 (kultura przeworska): naszyjnik koroniasty typu III/IV (R. Mycielska, Z. Woźniak 1988, s. 83, tabl. CXXXVII:3).
- 5. Bogusławice** (dawn. *Boguslawitz*), pow. Oleśnica. GRÓB: ceramika i kłamra kultury jastorfskiej (Ch. Pescheck 1939, tabl. 7:5.6; archiwum MVF, Ie 1462).
- 6. Brodno**, pow. Środa Śląska, stan. 3. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty łyżeczek glinianych (uprzejme informacje A. Błażejewskiego).
- 7. Brześć Kujawski**, pow. Włocławek, stan. 3–5. OSADY. Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty glinianych wilków ogniowych (K. Jażdżewski 1948; M. Grygiel 2004; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
- 8. Chełm-Bielawin**, pow. Chełm, stan. 7. GRÓB 1: ceramika kultury jastorfskiej (T. Dzieńkowski, I. Gołub 1999; T. Mazurek, W. Mazurek 2006, s. 93, fot. 11).
- 9. Chocielewko** (dawn. *Mackensen*), pow. Łęborg. GRÓB (?): naszyjnik koroniasty typu I/II (D. Bohnsack 1938, s. 36; A. Maciałowicz 2011, ryc. 10).
- 10. Cichmiana**, pow. Koło, stan. 2. OBIEKT B190 (grób): ceramika kultury jastorfskiej (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010, s. 427–428, ryc. 41).
- 11a. Ciecanki Łańcuchowskie**, pow. Łęczna. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (A. Kokowski 1991, s. 56–61, ryc. 22–24).
- 11b. Ciecchanów**, pow. *loco* (Plac Jana Pawła II). OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (K. Machnio, J. Affelski 2014).
- 12. Czarnków**, pow. Czarnków-Trzcianka, stan. *Willa Ulmenstein*. ZNAL. PRZYPADKOWE (grób?): naczynie kultury jastorfskiej (A. Michałowski 2006, ryc. 15).
- 13. Czarnków okolice** (dawn. *Czarnikau*), pow. Czarnków-Trzcianka. ZNAL. PRZYPADKOWE (grób?): naczynie kultury jastorfskiej (E. Blume 1909b, s. 304, nr 8; A. Michałowski 2006, s. 190, 191, ryc. 16).
- 14. Ćmachowo**, pow. Szamotuły. GRÓB: naszyjnik koroniasty typu III/IV (W. Demetrykiewicz 1900, s. 76, ryc. 3).
- 15. Dobryń Mały**, pow. Biała Podl., stan. VII. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragment glinianego wilka ogniowego, łyżeczki gliniane (M. Bienia, S. Żółkowski 1994).
- 16. Dopiewo**, pow. Poznań, stan. 26, 29. OSADY. Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty glinianych wilków ogniowych (H. Machajewski 2010).

17. **Drawsko**, pow. Czarnków-Trzcianka, stan. D1. GRÓB 10: ceramika kultury jastorfskiej (M. Dernoga, E. Gajda 2004).
18. **Dwikozy**, pow. Sandomierz. GRÓB: ceramika kultury jastorfskiej, naszyjnik koronasty typu III/IV (J. Pietraszewski 1924).
19. **Dzierżnica**, pow. Środa Wlkp., stan. 35. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (A. Sobucki, Z. Woźniak 2004).
20. **Gąski**, pow. Inowrocław. ZNAL. LUŻNE: szpila skrzydełkowata typu duńskiego (uprzejma informacja M. Rudnickiego i A. Maciałowicza).
21. **Gniewowo**, pow. Kościan, stan. 3. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (M. Ciesielski 1980).
22. **Grabkowo**, pow. Włocławek, stan. 7 i 8. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (A. Michałowski, A. Różański, J. Wierzbicki 2012; A. Michałowski, M. Teska 2012; W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014).
23. **Gradowo**, pow. Radziejów Kuj. GRÓB (zniszczony): ceramika kultury jastorfskiej (I. Undset 1882, s. 111; niepubl., zbiory IA UJ).
24. **Grodziszczce**, pow. Świebodzin, stan. 12. OBIEKT 263 (grób): ceramika kultury jastorfskiej (D. Żychliński, M. Przybytek 2008).
25. **Hački**, pow. Bielsk Podl., stan. 1C. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, gliniany wilk ogniowy (Z. Kobyliński, W. Szymański 2005, s. 54–55).
26. **Horodysko**, pow. Chełm. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (uprzejma informacja P. Łuczkiwicza).
27. **Iłki**, pow. Puławy. GRÓB: ceramika kultury jastorfskiej (A. Uzarowiczowa 1970).
28. **Inowrocław**, pow. loco, stan. 59. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (niepubl. materiały w zbiorach MA w Biskupinie).
29. **Inowrocław**, pow. loco, stan. 101. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (T. Dąbrowska, Z. Woźniak 2005, ryc. 1).
30. **Izdebno Kościelne**, pow. Grodzisk Maz., stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, naszyjnik koronasty typu III/IV odkryty w studni (M. Kołacz 1995; A. Waluś, S. Domaradzka, A. Brzóska 2010; S. Domaradzka, A. Waluś 2011; A. Grabarek 2011, s. 71).
31. **Jaromierz**, pow. Wolsztyn, stan. 19. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (D. Żychliński 2010).
32. **Jaszowice** (dawn. *Jäschwitz*, później *Hannsfeld*), pow. Wrocław. ZNAL. LUŻNE: ceramika kultury jastorfskiej (Ch. Pescheck 1939, tabl. 8:2).
33. **Kaldus**, pow. Chełmno (Góra św. Wawrzyńca). ZNAL. LUŻNE: odlewana zapinka brązowa z ramowatą nóżką („Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” XII, 1905, s. 11; E. Bokiniec 2008, tabl. XXI:3, LXI:2).
34. **Kaldus**, pow. Chełmno, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (Z. Kaszewski 1979).
35. **Kamieńczyk**, pow. Wyszaków, stan. 11. ZNAL. LUŻNE: szpila skrzydełkowata typu wschodniomeklembrusko-zaodrzańskiego (Z. Nowakowski 2006, ryc. 1:a).
36. **Karlino** (dawn. *Körlin*), pow. Białogard, stan. 2. GRÓB z 1934 r.: ceramika kultury jastorfskiej (H. Machajewski 1999, ryc. 1:1.4; H. J. Eggers, P. F. Stary 2001, s. 55, nr 246; kartoteka H. J. Eggersa).
37. **Karnin** (ob. Gorzów Wlkp.-K.), pow. Gorzów Wlkp., stan. 197. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (W. Pogorzelski, P. Lemaniak 2010; P. Lemaniak, W. Pogorzelski 2013; niepubl. materiały w zbiorach MHA).
38. **Kluczewo**, pow. Płońsk. ZNAL. LUŻNE ze środowiska wodnego: naszyjnik koronasty typu III/IV (L. Rutkowski 1921, ryc. na s. 133).
39. **Kobielice**, pow. Aleksandrów Kuj., stan. 1. OSADA. Materiały kultury jastorfskiej (B. Muzolf 1999).
40. **Komorniki**, pow. Poznań, stan. 2. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (J. Kostrzewski 1939, s. 275–276, ryc. 28–30).
41. **Konin-Grójec**, pow. Konin. ZNAL. LUŻNE: szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjerrndrup* (M. Ciesielski, K. Gorczyca 2014).
42. **Kopaniewo** (dawn. *Koppenow*), pow. Łęborg. ZNAL. LUŻNE ze środowiska wodnego: naszyjnik koronasty typu I/II (Katalog 1880, s. 324 nr 102; Photographisches Album 1880, sekcja III, tabl. 13, lewy dolny róg).
43. **Kowal**, pow. Włocławek, stan. 14. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (A. Kurpiewski, K. Narloch 2010).
44. **Kozanki Podleśne**, pow. Łęczycza, stan. 2. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujcka 2010, ryc. 36:9–13, 37:1).
45. **Kruszyn**, pow. Włocławek, stan. 13. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (B. Pilarski, P. Cyganiewicz 2011).
46. **Kruszyna** (dawn. *Krussen*), pow. Słupsk. ZNAL. LUŻNE ze środowiska wodnego (?): naszyjnik koronasty typu I/II (D. Bohnsack 1938, s. 36; H. J. Eggers, P. F. Stary 2001, s. 72 nr 311, tabl. 221:4).
47. **Kuny**, pow. Konin, stan. 4a. GRÓB 11 (na cmentarzysku kultury przeworskiej): ceramika kultury jastorfskiej (J. Skowron 2008, s. 18, tabl. III/11).
48. **Leszczany**, pow. chełmski, stan. 3. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragment glinianego wilka ogniowego (W. Mazurek 1996a).
49. dawn. **Lochstädt** (Pavlovo/Павлово, obl. Kaliningrad). ZNAL. LUŻNE: naszyjnik koronasty typu III/IV (A. Bezenberger 1904, s. 59–60, nr XXXII, ryc. 65).
50. **Luszyn**, pow. Gostynin. Zniszczone cmentarzysko kultury przeworskiej (ZNAL. LUŻNE): odlewana brązowa zapinka kulkowa serii duńskiej (J. Kostrzewski 1919b, s. 12, 25; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 69).
51. **Łągiewniki**, pow. Inowrocław, stan. 5. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (W. Szenicowa 1982; niepubl. materiały w zbiorach IAI E PAN w Poznaniu).
52. **Łęki Górne**, pow. Kutno, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (B. Jurkiewicz, H. Machajewski 2007; 2008).
53. **Łuszczewo**, pow. Konin. ZNAL. LUŻNE ze środowiska wodnego: szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjerrndrup* (B. Erzepki 1890, tabl. XXI:6).
54. **Mierczyce** (dawn. *Mertschütz*), pow. Jawor, stan. 8. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (B. von Richthofen 1924; 1931; K. Tackenberg 1925, s. 16–18; E. Petersen 1928, s. 65, 66; B. Czarska 1968).
55. **Milczek** (dawn. *Steinach*; ob. Oleśnica-M.), pow. Chodzież. ZNAL. LUŻNE: naszyjnik koronasty typu I/II (Merkbuch für Ausgrabungen 1914, s. 98, tabl. X:12a–13).
56. **Młodzikowo**, pow. Środa Wlkp., stan. 21. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (E. Świerkowska-Barańska 1992).
57. **Niewęglisz**, pow. Radzyń Podl. GRÓB: ceramika kultury jastorfskiej (A. Kokowski 1991, s. 45–46, ryc. 16).
58. **Nowa Wieś**, pow. Międzyrzecz, stan. 12. OSADA. Cerami-

- ka kultury jastorfskiej, fragmenty glinianych wilków ogniowych (W. Dzieduszycki, T. Makiewicz, A. Sobucki 1998, s. 138–161).
59. **Nowe Miasto nad Wartą**, pow. Środa Wlkp., stan. 1. GRÓB 73 (na cmentarzysku kultury łużyckiej): ceramika kultury jastorfskiej (H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, ryc. 3).
  60. **Nowy Drzewicz**, pow. Żyrardów, stan. 5. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty glinianych wilków ogniowych (T. Galewski, K. Michalak 2011; T. Galewski 2015).
  61. **Obórka**, pow. Gniezno, stan. 2. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, łyżeczka gliniana (A. Sobucki, Z. Woźniak 2004).
  62. **Oronne**, pow. Garwolin, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, gliniane łyżeczki, fragment glinianego wilka ogniowego (K. Czarnecka 2012).
  63. **Ośłonki**, pow. Radziejów Kuj., stan. 1a. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
  64. **Otorowo**, pow. Szamotuły, stan. 66. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (D. Żychliński 2004).
  65. **Piaski**, pow. Łęczycza, stan. Wydma IV. GRÓB z 1923 R.: ceramika kultury jastorfskiej (R. Jakimowicz 1925, s. 324–325).
  66. **Piasutno** (dawn. *Piasutten*), pow. Szczytno. ZNAL. LUŻNE: naszyjnik koroniasty typu I/II (M. Ebert 1923, s. 152–153, ryc. 7; W. Gaerte 1929, tabl. III).
  67. **Piecki**, pow. Inowrocław, stan. 8. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, s. 409–410).
  68. **Piekło** (dawn. *Pieckel*), pow. Sztum. ZNAL. LUŻNE: naszyjnik koroniasty typu I/II (K. Marschall 1882, tabl. I:1).
  69. **Pietrzyków**, pow. Września, stan. 8. GRÓB 1: ceramika kultury jastorfskiej (D. Bohnsack 1938, s. 10; A. Michałowski 2003, s. 67, ryc. 4).
  70. **Pławce**, pow. Środa Wlkp., stan. 22. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (T. Makiewicz 2004).
  71. **Podgórzyn**, pow. Żnin, stan. 1. GRÓB: ceramika kultury jastorfskiej (A. Smaruj 2012, s. 170, 179, kat. nr 8, tabl. VII, VIII).
  72. **Poświętne**, pow. Płońsk, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (M. Natuniewicz 2006 – zwłaszcza naczynia grupy I: s. 119–120, ryc. 2–5, 10–12).
  73. **Powodów Drugi**, pow. Poddębice, stan. 5. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006).
  74. **Poznań-Dębiec** (dawn. *Posen-Dembsen*), stan. 6. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (E. Blume 1915, s. 161; niepubl. materiały w zbiorach MA w Poznaniu).
  75. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 226, 278, 284. OSADY. Ceramika kultury jastorfskiej, łyżeczki gliniane (T. Kasprowicz 2008; H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a; 2008b).
  76. **Pręgowo Dolne**, pow. Gdańsk (Pruszcz Gd.). ZNAL. LUŻNE: zapinka typu *Zachow* (R. Prochowicz 2011).
  77. **Rosko**, pow. Czarnków-Trzcianka, stan. 4. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (A. Michałowski 2006, s. 192–193, ryc. 21, 22).
  78. **Równina Dolna** (dawn. *Unterplehnen*), pow. Kętrzyn, stan. 2. GRÓB 22 (na cmentarzysku kultury kurhanów zachodnio-bałtyjskich): ceramika kultury jastorfskiej, szpila skrzydełkowata typu duńskiego (W. Gaerte 1938, s. 116, ryc. 1, 2; A. Maciałowicz 2009).
  79. **Rumia**, pow. Wejherowo, stan. 1. Cmentarzysko kultury oksywskiej. GRÓB 46: ceramika kultury jastorfskiej (M. Pietrzak 1987, s. 30, tabl. LXVI:46; A. Maciałowicz 2011).
  80. **Rusowo** (dawn. *Rützw*), pow. Kołobrzeg. ZNAL. LUŻNE ze środowiska wodnego: naszyjnik koroniasty typu I/II (D. Bohnsack 1938, s. 36; H. J. Eggers, P. F. Stary 2001, tabl. 165:3).
  81. **Rzuchów**, pow. Koło, stan. 24. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010, ryc. 23:1–3.6–8).
  82. **Sabnie-Kolonia**, pow. Sokołów Podl., stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (T. Dąbrowska 2008, s. 169, nr 246, aneks 2).
  83. **Sławsko Wielkie**, pow. Mogilno, stan. 16. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, s. 413–414).
  84. **Smólsk**, pow. Włocławek, stan. 2/10. OBIEKT 1900 (grób): ceramika kultury jastorfskiej (B. Muzolf, P. Kittel, P. Muzolf 2012, s. 60, ryc. 16).
  85. **Sobiejuchy**, pow. Żnin. ZNAL. LUŻNE: szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjærndrup* (B. Erzepki 1890, tab. XXI:7).
  86. **Sowinki**, pow. Poznań. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej oraz odlewana, brązowa zapinka kulkowa serii duńskiej (T. Makiewicz, T. Łaskiewicz 2001).
  87. **Stare Koczargi**, pow. Warszawa-zachód, stan. 6. OBIEKT 3 (grób na cmentarzysku kultury pomorsko-kłozowej): ceramika kultury jastorfskiej (M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997, s. 93, 94, ryc. 10).
  88. **Stary Zamek**, pow. Wrocław, stan. 6. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (G. Domański, J. Lodowski 1984).
  89. **Staw**, pow. Słupca. GRÓB (?): naszyjnik koroniasty typu III/IV (W. Schwarz 1879, s. 10, tabl. nr 15).
  90. **Strzelce**, pow. Mogilno, stan. 2. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (T. Wiślański 1959, ryc. 47:1–5.7.9–11.13.19, 49:2.3, 50:1, 53:4).
  91. **Strzyżów**, pow. Hrubieszów, stan. 1a, II. OSADA (lub osady). Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty glinianych wilków ogniowych (T. Dąbrowska 1994, s. 81, ryc. 2:g–j; A. Kokowski 2006, s. 54, ryc. 2:b–e.g–j; R. Prochowicz 2006a; archiwum WUOZ w Zamościu).
  92. **Sychowo**, pow. Wejherowo. OSADA (?). Ceramika kultury jastorfskiej (O. Felczak 1985, s. 126, 128, ryc. 7).
  93. **Szynych**, pow. Grudziądz, stan. 11–13. OSADY. Ceramika kultury jastorfskiej, szpila skrzydełkowata typu duńskiego (E. Bokiniec *et alii* 2003, s. 48; A. Maciałowicz 2009, s. 195; E. Bokiniec 2014; niepubl. materiały w zbiorach IA UMK).
  94. **Świdnica** (dawn. *Schweidnitz*), pow. *loco*. GRÓB (?): naszyjnik koroniasty typu III/IV (I. Undset 1882, s. 70, tabl. X:2).
  95. **Tomasze**, pow. Ostrołęka, stan. IV. ZNAL. LUŻNE: wczesna szpila holsztyńska (R. Prochowicz 2006b).
  96. **Tłuste**, pow. Grodzisk Maz., stan. II. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (K. Danys-Lasek *et alii* 2011).
  97. **Ulówówek** (Ul'vivok/Ульвівок, obl. L'viv). ZNAL. LUŻNE: naszyjnik koroniasty typu III/IV (J. Pasternak 1944, s. 103, ryc. 1:3).
  98. **Werbkowice-Kotorów**, pow. Hrubieszów, stan. I. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty glinianych wilków ogniowych (T. Piętka-Dąbrowska, T. Liana 1962; T. Dąbrowska, T. Liana 1963).
  99. **Wierzchowice**, pow. Jawor, stan. 2. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragment glinianego wilka ogniowego (T. Kendelewicz 2006).

100. **Wilcza Wólka**, pow. Piaseczno, stan. 14. GRÓB 1: ceramika kultury jastorfskiej (A. Grabarek 2011).
101. **Wilczków** (dawn. *Wiltschau, Herdhausen*), pow. wrocławski, stan. 2. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (Ch. Pescheck 1939, s. 225, tabl. 2:14).
102. **Wojnowo**, pow. Poznań, stan. 23. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, łyżeczka gliniana (T. Kasprowicz 2004).
- 103a. **Wrocław-Muchobór Mały** (dawn. *Breslau-Klein Mochbern*), stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (Ch. Pescheck 1939, s. 221, tabl. 8:8.9).
- 103b. **Wróblewo**, pow. Mława. ZNALEZISKO BAGIENNE. Naczynie kultury jastorfskiej (J. Kostrzewski 1921, s. 121, ryc. 1; T. Dąbrowska 1988, s. 203; uprzejma informacja A. Maciałowicza).
104. **Wszedzień** (*Wszedin, Wszedzin*), pow. Mogilno, stan. Cmentarzysko I. Cmentarzysko kultury przeworskiej (ZNAL. LUŻNE): odlewana zapinka brązowa z ramową nóżką (B. Erzepki, J. Kostrzewski 1914, s. 22 nr 7, tabl. LX:7).
105. **Wybranowo** (dawn. *Wypranowo*), pow. Inowrocław. ZNAL. LUŻNE: naszyjnik koroniasty typu III/IV (H. Seger 1899, s. 557–558; B. Zielonka 1970, s. 201, tabl. 7:44 [tu jako *Synogać*]).
106. **Wygoda**, pow. Białogard, stan. 6. Cmentarzysko kultury oksywskiej. GRÓB 102: ceramika kultury jastorfskiej (H. Machajewski 2001, s. 23, tabl. XXV:102).
107. **Wykowo**, pow. Płock, stan. 1. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej (I. Tomaszewska 1998, s. 72–76, 81–90, ryc. 40–43, 45–47, 51–56).
108. **Wytyczno**, pow. Włodawa, stan. 5. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragmenty wilków ogniowych (W. Mazurek 1994; 1996b; 2001; T. Mazurek, W. Mazurek 1996; 1997a; 1997b).
109. **Zadowice**, pow. Kalisz, stan. 1. Cmentarzysko kultur pomorsko-kloszowej i przeworskiej. GRÓB 270: ceramika kultury jastorfskiej (niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
110. **Zadowice**, pow. Kalisz, stan. 1c. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, fragment łyżki glinianej (niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
111. **Zarębowo**, pow. Aleksandrów Kuj., stan. 1. Cmentarzysko kultury pomorsko-kloszowej. GRÓB 35: ceramika kultury jastorfskiej (W. Tezlaff 1967, s. 284, ryc. 23, 24). ZNAL. LUŻNE: szpila żelazna z wolem, o żłobkowanej głowce i szablsto wygiętym trzonku (niepubl., w zbiorach IAiE PAN w Poznaniu).
112. **Żrenica**, pow. Środa Wlkp., stan. 1. GRÓB 9 (na cmentarzysku kultury przeworskiej): ceramika kultury jastorfskiej (A. Dymaczewski 1958, s. 17–18, ryc. 13).
113. **Żółwin**, pow. Międzyrzecz, stan. 3. OSADA. Ceramika kultury jastorfskiej, szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjernerdrup* (B. Kres 1965a; 1965b; J. Lewczuk 1997, s. 128–131, nr 248, tabl. XXII–XXVII).
114. Miejscość nieznana w dawnej Nowej Marchii¹⁵. Naszyjnik koroniasty typu I/II (Katalog 1880, s. 84, nr 5; Photographisches Album 1880, sekcja IV, tabl. 9 – fot. górna).

¹⁵ Obecnie zasadnicza część terenów Nowej Marchii (*Neumark*) leży w obrębie województwa lubuskiego.

ZESTAWIENIE 2

Naczynia wazowate z wyodrębnioną szyjką ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 1, 139, 173, 243, 249, 351, 553, 773/774, 856A, 860, 867 i 894 (Ryc. 4:2.3.5, 15:2.4; K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:2.4, 9:1, 10:4.18, 11:4; M. Grygiel 2004, ryc. 2:a.c–e, 3:a, 6:a.c.e; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
2. **Cichmiana (10)**. Smukłe naczynie zbliżone formą do dzbanów odwrótnie gruszkowatych kultury przeworskiej (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010, ryc. 41:1).
3. **Czarnków (13)** (A. Michałowski 2006, ryc. 15).
4. **Dopiewo**, stan. 29 (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:1, 12:10).
5. **Grabkowo**, stan. 8 (22). OBIEKT A117 (Ryc. 4:4; W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014, ryc. 5:6, 9:2–4).
6. **Izdebno Kościelne (30)**. OBIEKT 110 (Ryc. 4:1, 15:3; M. Kończak 1995, tabl. XV:d).
7. **Karlıno (36)**. Smukłe naczynie wazowate zbliżone formą do dzbanów odwrótnie gruszkowatych kultury przeworskiej (Ryc. 13:7; H. Machajewski 1999, ryc. 1:4; kartoteka H. J. Eggersa).
8. **Karnin (37)**. Znad OBIEKTU 93 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
9. **Komorniki (40)**. OBIEKT 2 (J. Kostrzewski 1939, ryc. 30).
10. **Łagiewniki (51)**. OBIEKT 87 (niepubl. materiały w zbiorach IAiE PAN w Poznaniu).
11. **Łęki Górne (52)**. OBIEKT 55 (B. Jurkiewicz, H. Machajewski 2007, ryc. XXIV:1).
12. **Nowe Miasto nad Wartą (59)** (Ryc. 13:5; H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, ryc. 3:3).
13. **Nowy Drzewicz (60)**. OBIEKT 839 (T. Galewski 2015, tabl. 1:2).
14. **Otorowo (64)** (D. Żychliński 2004, ryc. 4:6).
15. **Pławce (70)** (T. Makiewicz 2004, ryc. 2:1.3).
16. **Rumia (79)** (A. Maciałowicz 2011, ryc. 4a).
17. **Sychowo (92)** (O. Felczak 1985, ryc. 7).
18. **Szynych**, stan. 12 (93). Część B, OBIEKTY 138, 912 (E. Bokinić 2014, ryc. B16:6, B28:7a); część C, ar 06/02: I/II WARSZTWA KULTUROWA; ar 08/02: I WARSZTWA KULTUROWA (E. Bokinić 2014, ryc. C41:14, C48:15).
19. **Wygoda (106)** (H. Machajewski 2001, tabl. XXV:102/3).
20. **Zarębowo (111)**. Smukłe naczynie zbliżone formą do dzbanów odwrótnie gruszkowatych kultury przeworskiej (Ryc. 13:8; W. Tezlaff 1967, ryc. 23:1.1a).

ZESTAWIENIE 3

Naczynia wazowate bez szyjki i szerokootworowe kubki ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 1, 32, 60, 139, 348A, 845/858, 891, 894 i 905 (Ryc. 5:1.2.5–7, 15:5, 16:3; K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:10.11, 9:8, 12:2, 13:14; M. Grygiel 2004, ryc. 2:b,4:d–f, 7:d.h, 8:j; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
2. **Chełm-Bielawin (8)** (Ryc. 13:2; 2 egz.; T. Dzieńkowski, I. Gołub 1999, s. 177, ryc. 2:12).
3. **Cichmiana (10)** (Ryc. 13:3; J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010, ryc. 41:2).

4. **Czarnków (13)** (Ryc. 5:8; A. Michałowski 2006, ryc. 15).
5. **Dobryń Mały (15)**. OBIEKT 9 (M. Bienia, S. Żółkowski 1994).
6. **Dopiewo**, stan. 29 (**16**) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:6, 13:5).
7. **Drawsko (17)** (M. Dernoga, E. Gajda 2004, tabl. II:1).
8. **Gniewowo (21)**. OBIEKT 321 (M. Ciesielski 1980, tabl. XXII:4).
9. **Grabkowo**, st. 8 (**22**). OBIEKT A117 (W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014, ryc. 5:3.4, 8:1.2).
10. **Grodziszczce (24)** (Ryc. 13:1; D. Żychliński, M. Przybytek 2008, ryc. 2:1).
11. **Izdebno Kościelne (30)**. OBIEKTY 110 i 301 oraz ZNAL. LUŻNE (M. Kołacz 1995, tabl. XVII:b, XXVI:d, XXIX:a).
12. **Kaldus (34)**. OBIEKT 23 (Z. Kaszewski 1979, tabl. XIX:13).
13. **Karnin (37)**. Obiekt 99 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
14. **Łagiewniki (51)**. OBIEKTY 4, 163 i 239 (niepubl. materiały w zbiorach IAIe PAN w Poznaniu).
15. **Niewęłoz (57)** (A. Kokowski 1991, ryc. 16).
16. **Nowe Miasto nad Wartą (59)** (Ryc. 13:4.4; 2 egz.; H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, ryc. 3:2.3).
17. **Nowy Drzewicz (60)**. OBIEKTY 443, 1377 i 1388; WARSTWA 307/AR 170 (T. Galewski, K. Michalak 2010, tabl. 7:7, 16:4, 17:4, 20:2).
18. **Piaski (65)** (R. Jakimowicz 1925, ryc. 13; zbiory PMA, IV/8573).
19. **Piecki (67)**. OBIEKTY 6, 12 i 22 (Ryc. 5:4; J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, ryc. 214:1.7, 216:1, 218:1).
20. **Pietrzyków (69)** (2 egz.; A. Michałowski 2003, ryc. 4:2).
21. **Powodów Drugi (73)**. WARSTWA (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 69:6).
22. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 278 (**75**). OBIEKTY A2, A3, A5, A37 i A38 (H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, tabl. 3:3, 14:1, 18:3, 24:1-3).
23. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (**75**). OBIEKTY 96 i 331 (T. Kasprowicz 2008, tabl. 3:5, 27:13).
24. **Smólsk (84)** (B. Muzolf, P. Kittel, P. Muzolf 2012, ryc. 16:1).
25. **Strzyżów**, stan. 1a (**91**) (A. Kokowski 2006, ryc. 2:d).
26. **Strzyżów**, stan. II (?) (**91**). ZNAL. LUŻNE (R. Prochowicz 2006a, ryc. 2:6.6a).
27. **Szynych**, stan. 12 (**93**). Część C, AR 03/03; IV WARSTWA KULTUROWA; AR 07/01; I/II WARSTWA KULTUROWA; AR 08/02; II WARSTWA KULTUROWA (E. Bokinieć 2014, ryc. C38:6, C43:17, C51:5).
28. **Wytyczno (108)**. OBIEKTY 38 i 79. ZNAL. LUŻNE (Ryc. 5:3; W. Mazurek 2001, ryc. 4:30, 5:5.8).
29. **Żółwin (113)**. WARSTWA KULTUROWA (J. Lewczuk 1997, tabl. XXIV:9.11.13).

ZESTAWIENIE 4

Kubki/czarki o kulistym lub beczułkowatym brzuścu ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Bogusławice (5)** (Ch. Pescheck 1939, tabl. 7:5).
2. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (**7**). OBIEKTY 78, 173, 553, 731 i 867 (K. Jażdżewski 1948, tabl. 10:6, 11:3, 12:14; M. Grygiel 2004, ryc. 5:c; niepubl. materiały w zbiorach MAIe).
3. **Cichmiana (10)** (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010, ryc. 41:4).

4. **Dwikozy (18)** (J. Pietraszewski 1924, ryc. 5).
5. **Iłki (27)** (Ryc. 6:4; A. Uzarowiczowa 1970).
6. **Izdebno Kościelne (30)**. OBIEKT E/77 (M. Kołacz 1995, tabl. XXXII:c).
7. **Karnin (37)**. OBIEKT 197 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
8. **Łagiewniki (51)**. OBIEKT 87 (niepubl. materiały w zbiorach IAIe PAN w Poznaniu).
9. **Nowy Drzewicz (60)**. OBIEKTY 652 i 1633; WARSTWA 2070/AR 20 i 31 (T. Galewski, K. Michalak 2011, tabl. 3:7, 23:3; T. Galewski 2015, tabl. 9:10).
10. **Obórka (61)**. OBIEKT 92 (Ryc. 6:3; A. Sobucki, Z. Woźniak 2004, ryc. 8:4).
11. **Otorowo (64)** (Ryc. 6:1; D. Żychliński 2004, ryc. 7.4).
12. **Piecki (67)**. OBIEKT 6 (J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, ryc. 214:3).
13. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 278 (**75**). OBIEKT A9 (H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, tabl. 19:1.8).
14. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (**75**). OBIEKTY 286, 331, 334 i 343 (T. Kasprowicz 2008, tabl. 23:4, 27:11, 28:12, 29:4).
15. **Stary Zamek (88)**. OBIEKT z 1972 r. (G. Domański, J. Lodoski 1984, ryc. 2:b.p).
16. **Szynych**, stan. 12 (**93**). Część B, OBIEKT 302; AR 02/85 i 03/84; VIII WARSTWA KULTUROWA (E. Bokinieć 2014, ryc. B17:16, B33:1, B34:4).
17. **Werbkowice-Kotorów (98)**. OBIEKT 44A (T. Dąbrowska, T. Liana 1963, tabl. XXX:15).
18. **Wojnowo (102)**. OBIEKT B61 (T. Kasprowicz 2004, ryc. 11:1).
19. **Wytyczno (108)**. OBIEKT 79 (Ryc. 6:2; W. Mazurek 2001, ryc. 5:15).
20. **Żółwin (113)**. OBIEKT 3/62 i WARSTWA KULTUROWA (J. Lewczuk 1997, tabl. XXII:1.2, XXIV:9.11.13.16).

ZESTAWIENIE 5

Małe kubki/czarki o prostych ściankach ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 4 (**7**). OBIEKT 32 (K. Jażdżewski 1948, tabl. 12:3).
2. **Cichmiana (10)** (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujecka 2010, tabl. 41:5).
3. **Izdebno Kościelne (30)**. OBIEKT 110 (Ryc. 6:6; M. Kołacz 1995, tabl. XVI:a).
4. **Karnin (37)**. OBIEKT 99 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
5. **Łagiewniki (51)**. OBIEKT 105 (niepubl. materiały w zbiorach IAIe PAN w Poznaniu).
6. **Nowy Drzewicz (60)**. OBIEKT 364 (T. Galewski, K. Michalak 2011, tabl. 15:18).
7. **Obórka (61)**. OBIEKT 92 (Ryc. 6:7; A. Sobucki, Z. Woźniak 2004, ryc. 8:3).
8. **Piecki (67)**. OBIEKT 22 (J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, ryc. 218:14).
9. **Stare Koczargi (87)**. OBIEKT 3 (grób) (Ryc. 6:5; M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997, ryc. 10:d).
10. **Żrenica (112)** (A. Dymaczewski 1958, ryc. 13:5).

ZESTAWIENIE 6

Misy z brzegiem rozchylonym
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 32, 139, 243, 553, 564, 731, 773/774, 850, 860, 867, 868, 894, 903, 905 i 908 (Ryc. 7:2.5, 15:1; K. Jażdżewski 1948, tabl. 9:9–12, 11:5.8, 12:6; M. Grygiel 2004, ryc. 3:b–d, 4:b.c, 5:a, 7:a; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
2. **Dobryń Mały** (15). OBIEKT 9 (Ryc. 7:4; M. Bienia, S. Żółkowski 1994, ryc. 4:1).
3. **Dopiewo** (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:1, 13:6).
4. **Gniewowo** (21). OBIEKTY 42, 330, 408, 525, 654 i 666 (M. Ciesielski 1980, tabl. VI:1, VIII:2, XV:1, XXI:1.2, XXIII:5, XXVI:13).
5. **Grabkowo**, stan. 8 (22). OBIEKT A117 (W. Kaczor, M. Żółkowski 2014, ryc. 4:1).
6. **Karnin** (37). OBIEKTY 99 i 197 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
7. **Łagiewniki** (51). OBIEKTY 105, 239 i 247 (niepubl. materiały w zbiorach IAiE PAN w Poznaniu).
8. **Nowy Drzewicz** (60). OBIEKTY 341, 1134 i 1633 (T. Galewski, K. Michalak 2010, tabl. 13:4, 14:2; T. Galewski 2015, tabl. 10:17).
9. **Pławce** (70) (Ryc. 7:3; T. Makiewicz 2004, ryc. 3:2).
10. **Powodów Drugi** (73). WARSTWA (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 72:2.3.5).
11. **Sławsko Wielkie** (83). OBIEKT 37 (J. Bednarczyk, A. Sujeczka 2004, ryc. 223:1).
12. **Stary Zamek** (88). OBIEKT 2A (G. Domański, J. Lodowski 1984, ryc. 3:h).
13. **Strzyżów**, stan. II (91). OBIEKT 2 (R. Prochowicz 2006a, ryc. 5:18).
14. **Szynych**, stan. 12 (93). Część A, OBIEKT 224 (E. Bokinić 2014, ryc. A39:2.3); część B AR 01/82: VIII WARSTWA KULTUROWA; AR 06/90: III WARSTWA KULTUROWA (E. Bokinić 2014, ryc. B29:16, B40:3); część C, OBIEKT 165; AR 08/02: I WARSTWA KULTUROWA (E. Bokinić 2014, ryc. C35:6, C48:16).
15. **Wojnowo** (102). OBIEKT B61 (T. Kasprzewicz 2004, ryc. 13:1).
16. **Wytyczno** (108). OBIEKT 79 (Ryc. 7:1, 16:6; W. Mazurek 2001, ryc. 5:3).
17. **Zarębowo** (111). GRÓB 35 (W. Tezlaff 1967, ryc. 23:2).
18. **Żółwin** (113). WARSTWA KULTUROWA (J. Lewczuk 1997, tabl. XXIV:15).

ZESTAWIENIE 7

Misy z brzegiem prostym lub zachylonym
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 1, 173, 773/774, 850 i 856 (Ryc. 8:3; K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:9, 10:7; M. Grygiel 2004, ryc. 2:f, 6:d.f; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
2. **Cichmiana** (10) (J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujeczka 2010, tabl. 41:3).
3. **Dobryń Mały** (15). OBIEKT 9 (Ryc. 8:2; M. Bienia, S. Żółkowski 1994, ryc. 4:1).
4. **Dopiewo** (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:1.2.4, 12:6.8).
5. **Gniewowo** (21). OBIEKT 654 (M. Ciesielski 1980, tabl. VIII:3).

6. **Izdebno Kościelne** (30). OBIEKTY 66, 252 i C/77 (Ryc. 8:1.4; M. Kołacz 1995, tabl. XI:a, XXIII:b, XXXI:a).
7. **Karnin** (37). OBIEKT 197 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
8. **Nowy Drzewicz** (60). OBIEKTY 839, 1447 i 1633 (T. Galewski 2015, tabl. 2:2, 3:5, 11:5).
9. **Obórka** (61). OBIEKT 92 (A. Sobucki, Z. Woźniak 2004, ryc. 8:2).
10. **Piecki** (67). OBIEKT 22 (J. Bednarczyk, A. Sujeczka 2004, ryc. 217:10).
11. **Powodów Drugi** (73). OBIEKT A59 (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 25:2, 28:9).
12. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 278 (75). OBIEKTY A2, C13 i C14 (H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, tabl. 3:5, 39:5–7, 40:4).
13. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (75). OBIEKTY 130, 141, 169, 267, 331 i 343 (T. Kasprzewicz 2008, tabl. 8:6, 11:10, 15:7, 22:12, 27:12, 29:6).
14. **Sławsko Wielkie** (83). OBIEKT 37 (J. Bednarczyk, A. Sujeczka 2004, ryc. 223:3).
15. **Stary Zamek** (84). OBIEKT 5 (G. Domański, J. Lodowski 1984, ryc. 3:p).
16. **Strzyżów** (91). OBIEKT 2 (R. Prochowicz 2006a, ryc. 5:1.5).
17. **Wojnowo** (102). OBIEKT B46 (T. Kasprzewicz 2004, ryc. 6:9.10).
18. **Wytyczno** (108). OBIEKT 38 (W. Mazurek 2001, ryc. 4:29).

ZESTAWIENIE 8

Misy z tzw. wiszącymi uchami
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Dopiewo** (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:1, 12:6.8).
2. **Izdebno Kościelne** (30). OBIEKT C/77 (Ryc. 8:1; M. Kołacz 1995, tab. XXXI:a).
3. **Nowy Drzewicz** (60). OBIEKTY 1447 i 1633 (T. Galewski 2015, tabl. 3:5, 11:5).
4. **Powodów Drugi** (73). OBIEKT A41 (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 28:9).
5. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (75). OBIEKT 331 (T. Kasprzewicz 2008, tabl. 27:12).
6. **Wojnowo** (102). OBIEKT B46 (T. Kasprzewicz 2004, ryc. 6:9.10).
7. **Wytyczno** (108). OBIEKT 38 (W. Mazurek 2001, ryc. 4:29).

ZESTAWIENIE 9

Garnki szerokootworowe
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 139, 144, 173, 773/774, 845/858, 894 i 908 (Ryc. 9:1–3; K. Jażdżewski 1948, tabl. 9:3, 13:1.7.8; M. Grygiel 2004, ryc. 7:f; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
2. **Ciechanki Łańcuchowskie** (11). WYKOP 4 (A. Kokowski 1991, ryc. 24:a.b).
3. **Dobryń Mały** (15). OBIEKT 9 (Ryc. 9:5; M. Bienia, S. Żółkowski 1994, ryc. 4:4).
4. **Dopiewo**, stan. 29 (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:3, 9:1.3.6.7).

5. **Grabkowo**, stan. 8 (22). OBIEKT A117 (W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014, ryc. 5:1).
6. **Izdebno Kościelne** (30). OBIEKT 252 (M. Kołacz 1995, tabl. XXIII:a).
7. **Karnin** (37). OBIEKTY 24, 99, 190 i 197 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).
8. **Komorniki** (40). OBIEKT 1 (J. Kostrzewski 1939, ryc. 29).
9. **Łagiewniki** (51). OBIEKT 105 (niepubl. materiały w zbiorach IAIe PAN w Poznaniu).
10. **Nowy Drzewicz** (60). OBIEKTY 600, 606 i 1633 (T. Galewski 2015, tabl. 5:1, 6:1, 9:9).
11. **Obórka** (61). OBIEKT 92 (Ryc. 9:6; A. Sobucki, Z. Woźniak 2004, ryc. 9:5).
12. **Otorowo** (64) (D. Żychliński 2004, ryc. 4:1).
13. **Pławce** (70) (T. Makiewicz 2004, ryc. 3:1).
14. **Powodów Drugi** (73). OBIEKTY A249, C161, D224 i J16 (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 30:1, 43:2, 53:3, 62:1).
15. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 278 (75). OBIEKTY A2, A85, A109 i A117 (H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, tabl. 3:2, 5:1, 30:10, 34:3, 35:1).
16. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (75). OBIEKTY 130, 267 i 322 (T. Kasprowicz 2008, tabl. 9:8, 22:8, 25:10).
17. **Stary Zamek** (88). OBIEKT z 1972 r. (G. Domański, J. Łodowski 1984, ryc. 2:d).
18. **Strzyżów**, stan. II (91). OBIEKT 2 (R. Prochowicz 2006a, ryc. 4:9, 6:8).
19. **Szynych**, stan. 12 (93). Część A, OBIEKT 224 (E. Bokiniec 2014, ryc. A37:1.7); część B, OBIEKTY 442 (E. Bokiniec 2014, ryc. B18:9) i 515 (E. Bokiniec 2014, ryc. B18:16); AR 02/85: VIII WARSTWA KULTUROWA (E. Bokiniec 2014, ryc. B32:16); AR 03/84: VIII WARSTWA KULTUROWA (E. Bokiniec 2014, ryc. B34:1); AR 04/90: III WARSTWA KULTUROWA (E. Bokiniec 2014, ryc. B38:9); część C, OBIEKT 74 (E. Bokiniec 2014, ryc. C24:1).
20. **Werbkowice-Kotorów** (98). OBIEKT 44A (T. Dąbrowska, T. Liana 1963, tabl. XXX:16).
21. **Wojnowo** (102). OBIEKTY B46 i B61 (T. Kasprowicz 2004, ryc. 6:12.13, 12).
22. **Wytyczno** (108). OBIEKT 79 (Ryc. 9:4; W. Mazurek 2001, ryc. 5:2.4).

ZESTAWIENIE 10

Garnki wąskootworowe
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 32, 78, 139, 773/774, 845/858, 902 i 903 (Ryc. 9:7; K. Jażdżewski 1948, tabl. 9:7, 12:5.8; M. Grygiel 2004, ryc. 8:e.g.h; niepubl. materiały w zbiorach MAiE).
2. **Dopiewo**, stan. 29 (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 8:5, 9:2.4, 13:4).
3. **Gniewowo** (21). OBIEKT 495 (M. Ciesielski 1980, tabl. XVII:2).
4. **Gradowo** (23) (niepubl. materiały w zbiorach IA UJ, dar T. Langego, ZP 917).
4. **Kaldus** (34). OBIEKT 23 (Z. Kaszewski 1979, tabl. XIX:12).
5. **Karnin** (37). OBIEKTY 24, 26 i 99 (niepubl. materiały w zbiorach MHA).

6. **Kuny** (47) (J. Skowron 2008, tabl. III:2).
7. **Łagiewniki** (51). OBIEKT 105 (niepubl. materiały w zbiorach IAIe PAN w Poznaniu).
8. **Nowy Drzewicz** (60). OBIEKTY 600, 842 i 1447 (T. Galewski 2015, tabl. 2:1, 3:1, 4:1).
9. **Otorowo** (64) (D. Żychliński 2004, ryc. 4:2).
10. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 278 (75). OBIEKTY A2, A3 i A5 (H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, tabl. 6:1.2, 15:1, 17:2).
11. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (75). OBIEKT 97 (T. Kasprowicz 2008, tabl. 2:6).
12. **Równina Dolna** (78) (Ryc. 13:6; W. Gaerte 1938, ryc. 2; A. Maciałowicz 2009, ryc. 4).
13. **Strzyżów**, stan. II (91). OBIEKT 2 (R. Prochowicz 2006a, ryc. 5:15, 6:3.5).
14. **Szynych**, stan. 12 (93). Część A, OBIEKT 224 (E. Bokiniec 2014, ryc. A36:12).
15. **Werbkowice-Kotorów** (98). OBIEKT 61 (Ryc. 9:8; T. Dąbrowska, T. Liana 1963, ryc. 8:a).
16. **Wilcza Wólka** (100) (Ryc. 9:10; A. Grabarek 2011, ryc. 4, 5).
17. **Wojnowo** (102). OBIEKT B46 (Ryc. 9:9; T. Kasprowicz 2004, ryc. 6:11).
18. **Wytyczno** (108). OBIEKT 95 (W. Mazurek 2001, ryc. 6:15).

ZESTAWIENIE 11

Garnki z wyodrębnioną szyjką
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 4 (7). OBIEKTY 348A i 518 (K. Jażdżewski 1948, tabl. 13:13; M. Grygiel 2004, ryc. 2:h, 3:e).
2. **Dopiewo**, stan. 29 (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 12:3.11).
3. **Gniewowo** (21). OBIEKT 127 (M. Ciesielski 1980, tabl. V:6).
4. **Izdebno Kościelne** (30). OBIEKT B/77 (M. Kołacz 1995, tabl. XXVI:a).
5. **Komorniki** (40). OBIEKT 2 (J. Kostrzewski 1939, ryc. 28).
6. **Łagiewniki** (51). OBIEKT 247 (niepubl. materiały w zbiorach IAIe PAN w Poznaniu).
7. **Obórka** (61). OBIEKT 92 (A. Sobucki, Z. Woźniak 2004, ryc. 9:1).
8. **Piecki** (67). OBIEKT 2 (J. Bednarczyk, A. Sujecka 2004, ryc. 211:2).
9. **Powodów Drugi** (73). OBIEKT D283 (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 54:2).
10. **Równina Dolna** (78) (W. Gaerte 1938, ryc. 2).
11. **Szynych**, stan. 12 (93). Część B, AR 01/91: XVII WARSTWA KULTUROWA (E. Bokiniec 2014, ryc. B30:11).

ZESTAWIENIE 12

Garnki z dwoma uchami
ze stanowisk kultury jastorfskiej

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 139, 144, 249, 773/774 oraz ZNAL. LUŻNE (Ryc. 9:11; K. Jażdżewski 1948, tabl. 9:6, 10:1, 13:4; M. Grygiel 2004, ryc. 4:g.h).
2. **Dopiewo**, stan. 29 (16) (H. Machajewski 2010, ryc. 9:7, 12:1.2).
3. **Komorniki** (40). OBIEKT 2 (J. Kostrzewski 1939, ryc. 28).
4. **Obórka** (61). OBIEKT 92 (Ryc. 9:6; A. Sobucki, Z. Woźniak 2004, ryc. 9:5).

5. **Pietrzyków (69)** (A. Michałowski 2003, ryc. 4:1).
6. **Powodów Drugi (73)**. OBIEKTY A249, C161, D224 i J141 (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 30:1, 43:4.5, 53:2, 61:1).
7. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (75). OBIEKT 167 (T. Kasproicz 2008, tabl. 6:3).
8. **Stary Zamek (88)**. OBIEKT 5 z 1972 R. (G. Domański, J. Łodowski 1984, ryc. 2:a, 3:m).
9. **Szynych**, stan. 12 (93). Część C, OBIEKT 74 (E. Bokiniec 2014, ryc. C24:1).
10. **Wilcza Wólka (100)** (Ryc. 9:10; A. Grabarek 2011, ryc. 4, 5).
11. **Wojnowo (102)**. OBIEKT B46 (Ryc. 9:9; T. Kasproicz 2004, ryc. 6:11).
12. **Wróblewo (103b)** (J. Kostrzewski 1921, ryc. 1).

ZESTAWIENIE 13

- Naczynia zasobowe z osad kultury jastorfskiej
1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7). OBIEKTY 1, 249, 553 i 773/774: naczynia smukłe (Ryc. 10:1.5.6; K. Jażdżewski 1948, tabl. 8:6, 10:2, 11:1); OBIEKT 78: naczynie przysadziste (K. Jażdżewski 1948, tabl. 12:9; M. Grygiel 2004, ryc. 2:g); OBIEKTY 139 i 249: naczynia z szyjką ukształtowaną lejkowato (K. Jażdżewski 1948, tabl. 9:2, 10:3).
  2. **Grabkowo**, stan. 8 (22). OBIEKT A117: naczynie z lejkowato ukształtowaną szyjką (W. Kaczor, M. Żółkiewski 2014, ryc. 4:2).
  3. **Izdebno Kościelne (30)**. OBIEKT 1: naczynie smukłe (Ryc. 10:4, 15:6; M. Kołacz 1995, tabl. III:a).
  4. **Młodzikowo (56)**. OBIEKT 60: naczynie smukłe (E. Świerkowska-Barańska 1992, ryc. 8:4).
  5. **Nowy Drzewicz (60)**. OBIEKTY 886 i 1633: naczynia smukłe (T. Galewski, K. Michalak 2010, tabl. 2:2; T. Galewski 2015, tabl. 11:1).
  6. **Powodów Drugi (73)**. OBIEKT A57: naczynie smukłe (Z. Seroczyński, M. Wysocka 2006, ryc. 23:1).
  7. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 278 (75). Naczynie z podciętym brzuścem (H. Machajewski, R. Pietrzak 2008a, tabl. 4:2).
  8. **Poznań-Nowe Miasto**, stan. 284 (75). OBIEKT 130: naczynie przysadziste (T. Kasproicz 2008, tabl. 8:11).
  9. **Wojnowo (102)**. OBIEKT B46: naczynia smukłe (Ryc. 10:2.3; T. Kasproicz 2004, ryc. 5:3.4).

ZESTAWIENIE 14

Naszyjniki koroniaste typu I/II
odkryte na Niżu Polskim

1. **Chocielewko (9)** (por. zest. 1).
2. **Kopaniewo (42)** (por. zest. 1).
3. **Kruszyna (46)** (por. zest. 1).
4. **Milczek (55)** (Ryc. 14:11; por. zest. 1).
5. **Piasutno (66)** (Ryc. 14:7; por. zest. 1).
6. **Piekło (68)** (Ryc. 14:8; por. zest. 1).
7. **Rusowo (80)** (por. zest. 1).
8. Miejscowość nieznaną w dawnej Nowej Marchii (114) (por. zest. 1).

ZESTAWIENIE 15

Naszyjniki koroniaste typu III/IV
odkryte na Niżu Polskim

1. **Błonie (4)** (por. zest. 1).
2. **Ćmachowo (14)** (por. zest. 1).
3. **Dwikozy (18)** (J. Pietraszewski 1924, ryc. 4, 5).
4. **Izdebno Kościelne (30)** (S. Domaradzka, A. Waluś 2011, ryc. 3:1).
5. **Kluczewo (38)** (Ryc. 14:10; por. zest. 1).
6. dawn. **Lochstädt (49)** (por. zest. 1).
7. **Staw (89)** (por. zest. 1).
8. **Świdnica (94)** (por. zest. 1).
9. **Ulwówek (97)** (por. zest. 1).
10. **Wybranowo (105)** (Ryc. 14:9; por. zest. 1).

ZESTAWIENIE 16

Szpila i zapinki pochodzenia północno-jastorfskiego odkryte na Niżu Polskim

1. **Gąski (20)**. Szpila skrzydełkowata typu duńskiego (por. zest. 1).
2. **Kaldus (33)**. Odlewana zapinka brązowa z ramowatą nóżką (Ryc. 14:4; por. zest. 1).
3. **Kamieńczyk (35)**. Szpila skrzydełkowata typu wschodniomeklembursko-zaodrzańskiego (por. zest. 1).
4. **Konin-Grójec (41)**. Szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjernerdrup* (por. zest. 1).
5. **Luszyn (50)**. Brązowa zapinka kulkowa serii duńskiej (Ryc. 14:5; por. zest. 1).
6. **Łuszczewo (53)**. Szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjernerdrup* (Ryc. 14:3; por. zest. 1).
7. **Pregowo Dolne (76)**. Zapinka typu *Zachow* (Ryc. 14:6; por. zest. 1).
8. **Równina Dolna (78)**. Szpila skrzydełkowata typu duńskiego (Ryc. 14:2; W. Gaerte 1938, ryc. 1).
9. **Sobiejuchy (85)**. Szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjernerdrup* (por. zest. 1).
10. **Sowinki (86)**. Brązowa zapinka kulkowa serii duńskiej (T. Makiewicz, T. Łaskiewicz 2001, ryc. 1).
11. **Szynych (93)**. Szpila skrzydełkowata typu duńskiego (Ryc. 14:1; A. Maciałowicz 2009, ryc. 11; E. Bokiniec 2014, ryc. B37:14).
12. **Tomasze (95)**. Wczesna szpila holsztyńska (por. zest. 1).
13. **Wszedzień (104)**. Odlewana zapinka brązowa z ramowatą nóżką (por. zest. 1).
14. **Zarębowo (111)**. Szpila żelazna z wolem, o żłobkowanej głowce i szablasto wygiętym trzonku (niepubl. zabytek w zbiorach IAI PAN w Poznaniu, nr 5489).
15. **Żółwin (113)**. Szpila holsztyńska typu *Skovby/Bjernerdrup* (B. Kres 1965a, tabl. III:2; 1965b, ryc. na s. 10).

ZESTAWIENIE 17

Starsza ceramika kultury jastorfskiej
ze stanowisk na Niżu Polskim

1. **Brześć Kujawski**, stan. 3 i 4 (7).
2. **Czarnków okolice (13)**.
3. **Dopiewo (16)**.

4. Grabkowo (22).
5. Izdebno Kościelne (30).
6. Komorniki (40).
7. Kruszyn (45).
8. Nowy Drzewicz (60).
9. Obórka (61).
10. Otorowo (64).
11. Pławce (70).
12. Rosko (77).
13. Równina Dolna (78).
14. Rumia (79).
15. Sychowo (92).
16. Szynych, stan. 12 (93).
17. Wojnowo (102).
18. Wygoda (106).

ZESTAWIENIE 18

Młodsza ceramika kultury jastorfskiej
ze stanowisk na Niżu Polskim

1. Bogusławice (5).
2. Brodno (6).
3. Brześć Kujawski, stan. 4 (7).
4. Chełm- Bielawin (8).
5. Cichmiana (10).
6. Ciechanki Łańcuchowskie (11).
7. Ciechanów (11a).
8. Czarnków (12).
9. Dobryń Mały (15).
10. Dopiewo (16).
11. Drawsko (17).
12. Dwikozy (18).
13. Gniewowo (21).
14. Grodziszczce (24).
15. Horodysko (26).
16. Iłki (27).
17. Izdebno Kościelne (30).
18. Kałdus (34).
19. Karlino (36).
20. Karnin (37).
21. Kobielice (39).
22. Kowal (43).
23. Kuny (47).
24. Leszczany (48).
25. Łągiewniki (51).
26. Łęki Górne (52).
27. Mierczyce (54).
28. Młodzikowo (56).
29. Niewęglisz (57).
30. Nowe Miasto nad Wartą (59).
31. Nowy Drzewicz (60).
32. Obórka (61).
33. Piaski (65).
34. Piecki (67).
35. Pietrzyków (69).
36. Podgórzyn (71).
37. Powodów Drugi (73).
38. Poznań-Dębiec (74).
39. Poznań-Nowe Miasto (75).

40. Sławsko Wielkie (83).
41. Smólsk (84).
42. Stare Koczargi (87).
43. Stary Zamek (88).
44. Strzyżów (91).
45. Szynych (93).
46. Tłuste (96).
47. Werbkowice-Kotorów (98).
48. Wierzchowice (99).
49. Wilcza Wólka (100).
50. Wojnowo (102).
51. Wykowo (107).
52. Wytyczno (108).
53. Zadowice (109).
54. Zadowice (110).
55. Zarębowo (111).
56. Żrenica (112).
57. Żółwin (113).

ZESTAWIENIE 19

Wyroby pochodzenia celtyckiego datowane
na fazę LTC1 (początek fazy A₁)
z terenu kultury przeworskiej

1. **Biała/Wapniarnia**, pow. Czarnków-Trzcianka, stan. 1. GRÓB: długa zapinka żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej z wielozwojową sprężyną (J. Kostrzewski 1914, ryc. 350).
2. **Biała/Wapniarnia** (dawn. *Behle*), pow. Czarnków-Trzcianka, stan. 1. GRÓB: mała zapinka żelazna typu A (kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33).
3. **Bierutów** (dawn. *Bernstadt*), pow. Oleśnica. GRÓB: żelazna zapinka wariantu F Beltza (A. Langenhan 1890, s. 99, 108, tabl. I:8).
4. **Bieżyń**, pow. Kościan. GRÓB: zapinka żelazna wariantu F Beltza (niepubl. zabytek w zbiorach Instytutu Prahistorii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu).
5. **Bychowo** (dawn. *Beichau*), pow. Trzebnica. GRÓB: fragment zapinki żelaznej typu B (K. Tackenberg 1930, s. 277, ryc. 17).
6. **Bydgoszcz** okolice. ZNAL. LUŻNE ze środowiska wodnego (?): miecz obosieczny reprezentujący formę z faz LTB2 i LTC1 (Ł. Kaczmarek 2012, s. 159, ryc. 1, fot. 1, 2).
7. **Chełm-Bielawin (8)**. GRÓB 1: zapinka żelazna o konstrukcji środkowo lateńskiej, zdobiona tarczką na nóżce (Ryc. 12:10; T. Mazurek, W. Mazurek 2006, s. 93, fot. 11).
8. **Cichmiana (10)**. OBIEKT B190 (grób): mała zapinka żelazna wariantu F Beltza, zapinka żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą, nawiązująca do fibul wschodnio-celtyckich (Ryc. 12:6.7; J. Bednarczyk, A. Romańska, A. Sujacka 2010, s. 428, ryc. 41:6.7).
9. **Dąbrowa Biskupia** (dawn. *Luisenfelde*), pow. Inowrocław. GRÓB: zapinka żelazna typu A (D. Bohnsack 1938, s. 11 przyp. 9, s. 158 nr 152, tab. I.2 [jako *Gegend von Luisenfelde*]).
10. **Dopiewo**, stan. 26 lub 29 (16). Fragment bransolety/naramiennika szklanego grupy 6b wg Th. Haevernick (H. Machajewski 2010, s. 202).
11. **Drozdowo**, pow. Płońsk. GRÓB: zapinka żelazna wariantu F Beltza (W. Bernat 1955, s. 214, ryc. 12).
12. **Dubin-Dubinek**, pow. Rawicz. GRÓB: zapinka żelazna konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą, nawiązująca

- do fibul wschodniocełtyckich (T. Malinowski 1956, s. 135; zabytek w zbiorach MA w Poznaniu, nr 1930/247/87).
13. **Gniewowo (21)**. Ozdobna zapinka brązowa (Z. Woźniak 1979, s. 128, 129 przyp. 2; B. Gediga 2002, fot. na s. 90; zabytek w zbiorach IP UAM Poznaniu).
  14. **Gradowo (23)**. GRÓB (zniszczony): zapinka żelazna wariantu F Beltza (Ryc. 12:1; J. Kostrzewski 1919b, s. 17, ryc. 35).
  15. **Grodziszcze (24)**. OBIEKT 263 (grób): fragment zapinki żelaznej typu A lub B (D. Żychliński, M. Przybytek 2008, ryc. 2:2, fot. 2:4.5).
  16. **Gródek nad Bugiem**, pow. Hrubieszów. GRÓB: zapinka żelazna typu B (A. Kokowski 2001, s. 19, fot. 1; 2006, s. 54, ryc. 2:f).
  17. **Karlıno (36)**. GRÓB z 1934 r.: zapinka żelazna typu A (Ryc. 12:4; H. Machajewski 1999, ryc. 1:1; kartoteka H. J. Eggersa).
  18. **Kaźmierz**, pow. Szamotuły. GRÓB: zapinka żelazna typu A (J. Kostrzewski 1914, ryc. 348; 1919a, s. 15–16, 256 zest. 1, 342, ryc. 1).
  19. **Koczów**, pow. Chełm. ZNAL. LUŻNE: zapinka żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą nawiązująca do fibul wschodniocełtyckich (W. Mazurek 1995, ryc. 6:a).
  20. **Kuny**, pow. Konin, stan. 4a. GRÓB 15: zapinka żelazna wariantu F Beltza (J. Skowron 2008, s. 20, tabl. VI/15:2).
  21. **Legnickie Pole** (dawn. *Wahlstatt*), pow. Legnica. ZNAL. LUŻNE: fragment ozdoby obręczowej typu *Buckelring* (M. Jahn 1931, s. 37–38, ryc. 40).
  22. **Leśniarki**, pow. Inowrocław. GRÓB: zapinka żelazna typu A (R. Beltz 1911, s. 787, nr 581; zbiory MO w Toruniu, MT/PLR/1/98 [dawn. zbiory *Kaiser Friedrich Museum* w Poznaniu, nr 1912:20]).
  23. **Łady Nowe**, pow. Sochaczew, stan. 1. GRÓB: zapinka żelazna wariantu F Beltza (niepubl. zabytek w zbiorach PMA, IV/398:1).
  24. **Nowe Miasto nad Wartą (59)**. GRÓB 73: mała zapinka żelazna wariantu F Beltza (Ryc. 12:8; H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, s. 275, ryc. 3:1).
  25. **Pietrzyków (69)**. GRÓB 1: zapinka żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej zdobiona tarczką na nóżce (Ryc. 12:9; D. Bohnsack 1938, s. 10; A. Michałowski 2003, s. 67, ryc. 3).
  26. **Praszka** okolice, pow. Olesno. GRÓB: niewielka zapinka żelazna typu A/B (R. Jakimowicz 1920, s. 61, nr 49 [jako zapinka brązowa]; J. Rosen-Przeworska 1948, s. 253, tabl. VII:6 [jako znalezisko z nad Pilicy]).
  27. **Przyborów** (dawn. *Przybor*), pow. Wołów, stan. 1 (?). GRÓB: fragment zapinki żelaznej typu B (K. Tackenberg 1926, s. 129, ryc. 22).
  28. **Rosko**, pow. Czarnków-Trzcianka, stan. 7. GRÓB z 1897 r.: dwie niewielkie zapinki żelazne typu A (J. Kostrzewski 1914, ryc. 349; H. Machajewski, M. Maciejewski, R. Niedzwiecki 2004, ryc. 1; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33).
  29. **Smólsk (84)**. OBIEKT 1900 (grób): niewielka zapinka żelazna wariantu F Beltza (B. Muzolf, P. Kittel, P. Muzolf 2012, s. 60, ryc. 16:3).
  30. **Stare Koczargi (87)**. OBIEKT 3 (grób): zapinka żelazna typu A (Ryc. 12:5; M. Andrzejowska, J. Andrzejowski 1997, ryc. 10:b.c).
  31. **Warszawa-Dotrzyma**, pow. Warszawa, stan. 1. GRÓB: zapinka żelazna typu A (J. Przyborowski 1873, s. 78, ryc. 79).
  32. **Warszawa-Żerań**, pow. Warszawa. GRÓB: pochwa i miecz obosieczny reprezentujące formy z faz LTb2 i LTC1 (Z. Jakimowiczowa 1930, ryc. 1–3; I. Tomaszewska 1997; T. Bochnak 2005, s. 41–43, ryc. 13:1.4).
  33. **Wilcza Wólka (100)**. GRÓB 1: zapinka żelazna wariantu F Beltza (Ryc. 12:2; A. Grabarek 2011, ryc. 6, 7).
  34. **Witaszewice**, pow. Łęczycza, stan. 1. GRÓB 17/1931: niewielka zapinka żelazna typu B (E. Kaszewska 1967, s. 237, tabl. II:6).
  35. **Włocławek** okolice, pow. *loco*. GRÓB: zapinka żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą, nawiązująca do fibul wschodniocełtyckich (J. Kostrzewski 1921, s. 116, 122, nr 53; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 69).
  36. **Wólka Zamkowa**, pow. Siemiatycze. GRÓB: zapinka żelazna o konstrukcji środkowolateńskiej z dolną cięciwą, nawiązująca do fibul wschodniocełtyckich (J. Rosen-Przeworska 1948, s. 249, ryc. 27:1, tabl. VII:4).
  37. **Wszedzień** (*Wszedin, Wszedzin*), pow. mogileński, stan. Cmentarzysko II. GRÓB: zapinka żelazna typu A (kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33; archiwum MWF, Id 1235a).
  38. **Wytyczno (108)**. Fragment zapinki żelaznej zdobionej dużą kulką na nóżce (T. Mazurek, W. Mazurek 2006, ryc. 9).
  39. **Zadowice**, pow. Kalisz, stan. 1. Odc. 317, z GROBU, odkryta luźno: zapinka żelazna typu A (E. Kaszewska 1967, tabl. II:4).
  40. **Zarębowo (111)**. GRÓB 35: zapinka żelazna typu A (Ryc. 12:3; W. Tezlaff 1962, s. 149, ryc. 4:b).
  41. **Żrenica (112)**. GRÓB 9: niewielka zapinka żelazna typu B (A. Dymaczewski 1958, s. 18, ryc. 13:1).

ZESTAWIENIE 20

Pochówki kultury przeworskiej
datowane na fazę A₁ (LTC2)

- 1–3. **Bartodzieje** (dawn. *Zeipern*), pow. Góra, stan. 1. GRÓB 1: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17b Gebharda (H. Seger 1902, s. 34, ryc. 39). GRÓB 3: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17 Gebharda (H. Seger 1902, s. 36, ryc. 40). GRÓB 7: fragment zapinki żelaznej typu B/C, nawiązującej do fibul grupy 19c/d Gebharda i umbo typu *Bartodzieje* (H. Seger 1902, s. 37, ryc. 41; zapinka w zbiorach MA we Wrocławiu, MAW/III/26).
4. **Brodno**, pow. Środa Śląska, stan. 1. GRÓB 7: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (R. Jarysz 1999, ryc. 4:C).
- 5.6. **Ciecierzyn**, pow. Kluczbork, stan. C. GRÓB 72: zapinka brązowa typu A, nawiązująca do cełtyckich fibul typu *Mötschwil* i ewentualnie zapinek grupy 1 Gebharda (R. Pastwiński 1970, s. 123, ryc. 6:6; G. Martyniak, R. Pastwiński, S. Pazda 1997, s. 22, tabl. LXXVIII:7). GRÓB 191: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (G. Martyniak, R. Pastwiński, S. Pazda 1997, s. 41, tabl. CLXXXI:6).
- 7–10. **Dąbek**, pow. Mława, stan. 5. OBIEKT 12/51 (grób): zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17b Gebharda. OBIEKT 15/54 (grób): zapinka żelazna typu B/C, na-

- wiążąca do fibul grupy 19c/d Gebharda. ОБИЕКТ 29/94 (grób): zapinka żelazna typu B/C nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda. ОБИЕКТ 13/52 (grób): fragment zapinki żelaznej typu B, nawiązującej prawdopodobnie do fibul grupy 18 Gebharda (niepubl. zabytki w zbiorach MZZ).
11. **Gledzianówek**, pow. Łęczycza, stan. 1. GRÓB 27/1934¹⁶: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17b Gebharda (E. Kaszewska 1977a, tabl. XIX:1).
  - 12.13. **Gola**, pow. Jarocin, stan. 1. GRÓB 41: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 18b Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE). GRÓB 47: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 19b Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE).
  14. **Grotniki** (dawn. *Grotnik*), pow. Leszno. GRÓB: fragmentarycznie zachowana zapinka żelazna należąca zapewne do form o stopniowatym kabłąku (E. Blume 1909a, s. 136–137, nr 2647; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33).
  15. **Kraszewo**, pow. Ciechanów. GRÓB 4: fragment zapinki żelaznej typu B/C, nawiązującej do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach PMA, IV/3173:16).
  - 16–19. **Krusza Zamkowa**, pow. Inowrocław, stan. 13. GRÓB V: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (A. Kokowski 1989, s. 69, ryc. 29:20). GRÓB XI: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (A. Kokowski 1989, s. 71, ryc. 33:13). GRÓB XIV: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (A. Kokowski 1989, s. 79, ryc. 35:5). GRÓB XVI: dwie zapinki brązowe typu A – jedna nawiązuje do celtyckich fibul typu *Mötschwil* i ewentualnie zapinek grupy 1 Gebharda, druga zbliżona jest do zapinek grupy 3 Gebharda (A. Cofta-Broniewska 1979, ryc. 39:2; A. Kokowski 1989, s. 79, ryc. 36:8).
  20. **Niestronno**, pow. Mogilno, stan. 2. GRÓB: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17a Gebharda, i uszkodzona zapinka żelazna typu A (F. Wydra 1939, ryc. 2).
  21. **Nowy Młyn**, pow. Włocławek, stan. 10. GRÓB 1: zapinka żelazna o stopniowatym kabłąku (E. Kaszewska 1969; 1977b, ryc. 6:3).
  - 22–28. **Piotrków Kujawski**, pow. radziejowski, stan. 1. GRÓB 1: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 6, tabl. II:3). GRÓB 2: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 6, tabl. III:4). GRÓB 7: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 19b Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 8, tabl. VII:3). GRÓB 16: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 18a Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 12, tabl. XVI:3). GRÓB 23: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 19b Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 15, tabl. XXIII:4). GRÓB 27: fragment zapinki żelaznej typu A, nawiązującej do fibul grupy 16 lub 17 Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 17, tabl. XXVIII:2). GRÓB 32: fragment zapinki żelaznej typu B/C, nawiązującej do fibul grupy 19c/d Gebharda (E. Kaszewska 1962, s. 19, tabl. XXXII:2).
  29. **Stara Krobia** (dawn. *Altkröben*), pow. Gostyń. GRÓB VIa: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (J. Kostrzewski 1919a, s. 256, zest. 1; D. Bohnsack 1938, s. 12 przyp. 1; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33).
  30. **Stupsk Kolonia**, pow. Mława, stan. 2. GRÓB 11/88: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MZZ).
  31. **Szlichtyngowa** (dawn. *Gurschen-Schlichtingsheim*), pow. Wołów, stan. 2. GRÓB 7: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (F. Pfütenreiter 1933, tabl. 17:9; kartoteka J. Kostrzewskiego, teczka 33). GRÓB 11: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (F. Pfütenreiter 1933, tabl. 16:10).
  32. **Świerkówiec**, pow. Mogilno, stan. 2. GRÓB 5: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (E. Bokiniec 1999, s. 117, ryc. 5/5:1)
  - 33–41. **Warszawa-Wilanów**, pow. Warszawa, stan. 1. GRÓB 16: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 18b Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 25, tabl. XVIII:6). GRÓB 31: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 37, tabl. XXVIII:10). GRÓB 53A: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 58, tabl. XLVI:8). GRÓB 66: fragment zapinki żelaznej typu B/C, nawiązującej do fibul grupy 19c/d Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 71, tabl. LIX:5). GRÓB 74: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 18b Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 78, tabl. LXVI:12). GRÓB 77: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17b Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 82, tabl. LXX:8). GRÓB 85: brązowy łącznik obwodu pasa łańcuchowego typu środkowoniemieckiego (J. Marciniak 1957, s. 93, tabl. LXXVIII:16). GRÓB 87: krótka zapinka żelazna typu B z wielozwojową sprężyną¹⁷ (J. Marciniak 1957, s. 95, tabl. LXXIX:14). GRÓB 96: fragment zapinki żelaznej typu B, nawiązującej do fibul grupy 19b Gebharda (J. Marciniak 1957, s. 103, tabl. LXXXVI:5).
  42. **Widawa**, pow. Łask, stan. 2. GRÓB 2: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 17a Gebharda (H. Wiklak 1960, s. 392–393; E. Kaszewska 1967, tabl. III:19).
  43. **Witaszewice**, pow. Łęczycza, stan. 1. GRÓB 11/1931: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do zapinek grupy 18b Gebharda (E. Kaszewska 1967, s. 237–238, tabl. II:1).
  - 44–55. **Zadowice**, pow. Kalisz, stan. 1. GRÓB 43: niewielka zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE, III-1953/9/29). GRÓB 44: fragment zapinki żelaznej typu B/C, nawiązującej do fibul grupy 19c/d Gebharda (A. Abramowicz 1956, tabl. XXXIII:1). GRÓB 45: zapinka żelazna typu B/C, na-

¹⁶ Wyniki szczegółowej kwerendy przeprowadzonej przez autora w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, poparte m.in. analizą oryginalnej dokumentacji z badań wykopaliskowych W. Kamienieckiej i M. Drewki na cmentarzysku w Gledzianówku, wskazują na pewne nieścisłości w opublikowanym inwentarzu grobu 27/1934, z którym należy łączyć uznaną za znalezisko luźne zapinkę typu A (E. Kaszewska 1977a, tabl. XIX:1) oraz jedynie dwa z kilku naczyń przypisanych pierwotnie do tego zespołu (E. Kaszewska 1977a, tabl. XIX:2.5).

¹⁷ Zapinka nawiązuje do krótkich fibul o konstrukcji środkowolateńskiej, szczególnie licznych na cmentarzysku w Solduno, kanton Tessin w Szwajcarii (zob. W. E. Stöckli 1975, ryc. 35).

wiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE, III-1953/11/43). GRÓB 154: zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 18a Gebharda (A. Abramowicz, B. Lepówna 1957, s. 42, tabl. XXVII:3). GRÓB 195: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (E. Kaszewska 1961, s. 199, tabl. VIII:8). GRÓB 214: fragment zapinki żelaznej typu A, nawiązującej do fibul grupy 16 Gebharda (E. Kaszewska 1961, s. 207, tabl. XX:3). GRÓB 564: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE, III-1972/201/749). GRÓB 570: zapinka żelazna typu A, nawiązująca do fibul grupy 16 Gebharda (E. Kaszewska 1975, s. 152, ryc. 10:f). GRÓB 573: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (nie-

publ. zabytek w zbiorach MAiE, III-1972/210/799). GRÓB 583: niewielka zapinka żelazna typu B, nawiązująca do fibul grupy 18b Gebharda (E. Kaszewska 1975, s. 152, ryc. 10:a). GRÓB 585: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE, III-1972/291/829). GRÓB 587: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MAiE, III-1972/223/854)

56.57. **Żukowice**, pow. Głogów, stan. XIV. GRÓB 43: zapinka żelazna typu B/C, nawiązująca do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MHA, MH/A/2295). GRÓB 72: fragment zapinki żelaznej typu B/C, zapewne nawiązującej do fibul grupy 19c/d Gebharda (niepubl. zabytek w zbiorach MHA, MH/A/2380).

LITERATURA

Źródła archiwalne

Kartoteka J. Kostrzewskiego – kartoteka naukowa J. Kostrzewskiego w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze.

Kartoteka H. J. Eggersa – kartoteka naukowa H. J. Eggersa w Muzeum Narodowym w Szczecinie.

Bibliografia

Abramowicz, A.

1956 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz (Część I)*, PMMAE 1, s. 61–95.

Abramowicz, A., Lepówna, B.

1957 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach pow. Kalisz (Część II)*, PMMAE 2, s. 25–51.

Albrechtsen, E.

1954 *Fynske jernaldergrave I. Føromersk jernalder*, København.

1973 *Fynske jernaldergrave V. Nye fund*, Odense.

Andrałojć, M.

1986 *Pochówki psów u pradziejowych społeczeństw Europy Środkowej*, Inowrocław.

Andrzejowska, M., Andrzejowski, J.

1997 *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 6 w Starych Koczargach, gmina Stare Babice, województwo warszawskie*, WA LIII/2 (1993–1994), s. 85–99.

Babeş, M.

1973 *Germanische latènezeitliche Einwanderungen im Raum östlich der Karpaten (Zum heutigen Stand der Forschung über die Poienesti-Lukaševka-Kulturgruppe)*, [w:] M. V. Garašanin, A. Benac, N. Tasić (red.), *Actes du VIII Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* 3, Belgrad, s. 207–213.

1988 *Die Frühgermanen im östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v.u.Z. Archäologische und historische Belege*, [w:] F. Horst, F. Schlette (red.), *Frühe Völker in Mitteleuropa*, Berlin, s. 129–156.

1993 *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn.

Bech, J. - H.

1975 *Nordjyske fibler fra per. IIIa af førromersk jernalder – et bidrag til diskussionen vedrørende kulturforbindelserne i yngre førromersk jernalder*, „Hikuin” 2, s. 75–88.

1987 *Lerkarskär i tusindvis. Om betydningen af oldtidskeramik fra arkæologiske udgravningen*, [w:] *Danmarks længste udgravning. Arkæologi på naturgassens vej 1979–86*, København, s. 94–100.

Becker, C. J.

1951 *Føromersk jernalder i Danmark. Aktuelle problemer*, „Finsk Fornminnesförenings Tidskrift” LIII, s. 29–50.

1961 *Føromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*, Nationalmuseets Skrifter VI, København.

1965 *Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland*, „Acta Archaeologica” XXXVI, s. 209–222.

1993 *Studien zur jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf Bornholm*, „Acta Archaeologica” 63 (1992), s. 1–38.

Bednarczyk, J., Sujecka, A.

2004 *Młodszy okres przedrzymski*, [w:] J. Bednarczyk, A. Koško (red.), *Od długiego domu najstarszych rolników do dworu staropolskiego. Wyniki badań archeologicznych na trasach gazociągów Mogilno-Wrocławek i Mogilno-Wydartowo*, Poznań, s. 399–451.

Bednarczyk, J., Romańska, A., Sujecka, A.

2010 *Kultura przeworska*, [w:] J. Bednarczyk, J. Jabaciński, A. Koško (red.), *Osadnictwo Kotliny Kolskiej. Archeologiczne badania ratownicze na trasie autostrady A2*, Poznań, s. 405–512.

- Bednarek, M.
1994 *Celtycki grób ciałopalny z czworobocznym obiektem rowkowym w Nowej Cerekwi, gm. Kietrz, woj. opolskie*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 35, s. 495–506.
- Beltz, R.
1911 *Die Latènefibeln*, „Zeitschrift für Ethnologie” 43, s. 664–817.
- Benadik, B.
1977 *Zur Datierung des jüngsten Horizontes der keltischen Flachgräberfelder im mittleren Donaugebiet*, [w:] B. Chropovský (red.), *Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der Germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*, Bratislava, s. 15–31.
- Bernat, W.
1955 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, powiat Płońsk*, WA XXII/2, s. 212–214.
- Bezenberger, A.
1904 *Analysen vorgeschichtlichen Bronzen Ostpreussens*, Königsberg.
- Bienia, M., Żółkowski, S.
1994 *Badania ratownicze na stanowisku z młodszego okresu przedrzymskiego w Dobryniu Małym stan. VII, gm. Zalesie, woj. Biała Podlaska*, [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowo-wschodniej w 1993 roku*, Biała Podlaska, s. 70–79.
- Bierbrauer, V.
2006 *s.v. Wandalen: Archäologisch*, [w:] RGA 33, Berlin-New York, s. 209–217.
- Blume, E.
1909a *Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen. Ausstellung im Kaiser Friedrich-Museum, Posen*.
1909b *Aus der Provinz Posen. Erwerbungen des Kaiser-Friedrich-Museums zu Posen vom Januar bis Juni 1909*, „Mannus” I, s. 303–305.
1915 *Aus der Provinz Posen. Erwerbungen der Kaiser-Friedrich-Museums zu Posen im Jahre 1910*, „Mannus” VII, s. 147–168.
- Bochnak, T.
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Rzeszów.
- Bohnsack, D.
1938 *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen während des letzten Jahrhunderts v.Chr.*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4, Leipzig.
- Bokiniec, E.
1999 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w Świerkówcu, gm. Mogilno*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 115–140.
- 2001 *Uwagi na temat powiązań kultury oksywijskiej z kręgiem jastorfskim i Europą Północną w świetle materiałów z cmentarzyska w Podwiesku, stanowisko 2, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie*, WA LIV (1995–1998), s. 37–48.
- 2008 *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*. Toruń.
- 2014 *Szynych, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie. T. 1: Katalog: stanowisko 12*, [w:] W. Chudziak, J. Olczak (red.), *Pozostałości osadnictwa z okresów przedrzymskiego i rzymskiego w strefie przebiegu autostrady A-1 w województwie kujawsko-pomorskim*, Toruń.
- Bokiniec, E. et alii
2003 *E. Bokiniec, W. Chudziak, K. Cyrek, J. Gackowski, Sprawozdanie z ratowniczych prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 2000 roku w strefie planowanej budowy autostrady A-1 na odcinku województwa kujawsko-pomorskiego (b. woj. toruńskie)*, [w:] *Raport 2000. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za rok 2000*, Zeszyty OODA, Seria B: Materiały Archeologiczne, Warszawa, s. 29–59.
- Božič, D.
1981 *Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju*, „Arheološki Vestnik” XXXII, s. 335–347.
- Brandt, J.
2001 *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf soziopolitische Entwicklungen in der vorrömischen Eisenzeit*, Internationale Archäologie 66, Rahden/Westf.
- Brutzer, I.
1942 *Neueingänge und Fundnachrichten im Berichtsjahr 1941*, „Gothiskandza” 1942/4, s. 47–78.
- Bujna, J.
1982 *Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken*, PA LXXIII, s. 312–341.
1995 *Malé Kosihy. Latènezeitliches Gäberfeld*. Katalog, Archaeologica Slovaca monographiae, Nitra.
2003 *Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (Typovo-chronologické triedenie LTb-a C1-spôn)*, SĽA LI/1, s. 39–108.
2005 *Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku*, Nitra.
- Castritius, H.
2006 *s.v. Wandalen: Historisch*, [w:] RGA 33, Berlin-New York, s. 168–209.

- Ciesielski, M.
1980 *Osada ludności kultury przeworskiej w Gniewowie*, mps pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu.
- Ciesielski, M., Gorczyca, K.
2014 *Fund einer Holsteiner Nadel aus Konin-Grójec. Fragen zur Problematik der Jastorf-Kultur in Großpolen*, [w:] *Nachbarn im Zentrum Europas – Gemeinsames und Trennendes in „Jastorf-“ und „Latènekultur“*, Zusammenfassungen der Vorträge beim 8. Deutschen Archäologiekongress, Berlin, 6./7.10.2014, s. 7.
- Cofta-Broniewska, A.
1979 *Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Z badań nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw, Poznań*.
- Czarnecka, K.
2012 *Materiały z wielokulturowej osady i cmentarzyska kultury przeworskiej na stanowisku 1 i 2 w Oronnem, pow. garwoliński*, WA LXIII, s. 115–144.
- Czerska, B.
1959 *Osada z okresu późnolateńskiego koło Nowej Cerekwi w powiecie Głubczyce*, [w:] *Archeologia Śląska III*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta, Seria A, nr 18, Wrocław, s. 25–68.
1963a *Wyniki badań późnolateńskiej osady kultury celtyckiej koło Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce w latach 1958–1960*, WA XXIX/3, s. 289–311.
1963b *Badania archeologiczne późnolateńskiej osady celtyckiej pod Nową Cerekwią, pow. Głubczyce, w 1961 roku*, SprArch. XV, s. 136–143.
1968 *Ceramika późnolateńskiej kultury przeworskiej z Mierzyc w powiecie Legnica*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XVI, s. 22–24.
1974 *Badania w Nowej Cerekwi w powiecie głubczyckim, w 1973 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XVI, s. 33–36.
1976 *Osada celtycka koło wsi Nowa Cerekwia w powiecie głubczyckim w świetle najnowszych badań*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologica VII, Wrocław, s. 95–137.
1983 *Osada celtycka z okresu późnolateńskiego w Łanach, gm. Cisek*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologica XIII, Wrocław, s. 57–93.
- Czopek, S.
1981 *Problem kultury zarubinieckiej na Lubelszczyźnie*, „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego” 2/54, s. 40–44.
1985 *Kultura pomorska a kultura zarubiniecka. Z badań nad schyłkową fazą kultury pomorskiej we wschodniej Lubelszczyźnie*, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires Archéologiques*, Lublin, s. 93–107.
1991a *Grupa czernicyńska jako wynik latenizacji wschodniej Lubelszczyzny*, APolski XXXVI, s. 93–111.
1991b *Grupa czernicyńska – prezentacja i analiza źródeł*, „Prace i Materiały Zamojskie” III, s. 45–143.
- 1992 *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*, Rzeszów.
- Čižmař, M.
1975 *Relativní chronologie keltských pohřebišť na Moravě (Die relative Chronologie der keltischen Gräberfelder in Mähren)*, PA LXVI, s. 411–437.
- Dannheimer, H., Gebhard, R.
1993 (red.) *Das keltische Jahrtausend*, Mainz am Rhein.
- Danys-Lasek, K. et alii
2011 K. Danys-Lasek, P. Lasek, T. Morysiński, A. Waluś, *Thušte, st. II, woj. mazowieckie. Badania w latach 2008–2009*, „Światowit” VIII (XLIX), fasc. B (2009–2010), s. 269–271.
- Dąbrowska, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska I*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1, Lublin, s. 72–87.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
2001 *Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, WA LIV (1995–1998), s. 25–36.
2008 *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, MSiW VII.
- Dąbrowska, T., Liana, T.
1963 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów w 1960 roku*, WA XXIX/1, s. 44–59.
- Dąbrowska, T., Woźniak, Z.
2005 *Problem genezy kultury przeworskiej i oksywskiej*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków, s. 87–101.
- Demetrykiewicz, W.
1900 *Korony bronzowe przedhistoryczne znalezione na obszarze ziem dawnej Polski*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” IV, s. 71–91.
- Dernoga, M., Gajda, E.
2004 *Grób z młodszego okresu przedrzymskiego w Drawsku, gm. Drawsko, woj. wielkopolskie*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 259–263.
- Domański, G.
1996 *Die Jastorf-Kultur in Polen*, [w:] Z. Woźniak (red.), *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*, Kraków, s. 293–299.

- 1999 *Szlak czarnomorski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COM-
HLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego
i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie
Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 179–
–188.
- Domański, G., Łodowski, J.
1984 *Osada z okresu lateńskiego w Starym Zamku, woj. Wroc-
ław, „Silesia Antiqua” XXVI*, s. 35–43.
- Domaradzka, S., Waluś, A.
2011 *Izdebno Kościelne, st. I, woj. mazowieckie. Badania w la-
tach 2008–2009*, „Światowit” VIII (XLIX), fasc. B (2009–
–2010), s. 205–207.
- Dymaczewski, A.
1958 *Cmentarzysko w Żrenicy, pow. Środa, Zeszyty Nauko-
we Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*
15. *Archeologia, Etnografia I*, Poznań, s. 3–34.
- Dzieduszycki, W., Makiewicz, T.,
Sobucki, A.
1998 *Nowa Wieś, st. 1 i 12, gmina Bledzew, GAZ nr 43/43a,
AZP 51-12: 7 i 55*, [w:] R. Mazurowski (red.), *Archeo-
logiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu
transzytowego. Tom I. Ziemia Lubuska*, Poznań, s. 117–
–195.
- Dzieńkowski, T., Gołub, I.
1999 *Wyniki badań w 1998 roku w Chełmie-Bielawinie*, APS
IV, s. 176–180.
- Ebert, M.
1923 *Neuerwerbungen des Prussia-Museums*, Prussia 24
(1909–1922), s. 149–172.
- Eggers, H. J., Stary, P. F.
2001 *Funde der Vorrömischen Eisenzeit, der Römischen Kai-
serzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*, Bei-
träge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vor-
pommerns 38, Lübstorf.
- Erzepki, B.
1890 *Przedhistoryczne brzozy z Łuszczewa*, „Zapiski Arche-
ologiczne Poznańskie” I, s. 53–54.
- Erzepki, B., Kostrzewski, J.
1914 (red.) *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego
Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzy-
stwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, tom III, Poznań.
- Felczak, O.
1985 *Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Sycho-
wie, gm. Luzino, oraz kwestia popielnic z wyobrażeniem
rąk*, PomAnt XII, s. 121–148.
- Furger-Gunti, A.
1979 *Die Ausgrabungen im Basler Münster I. Die spätkelti-
sche und augusteische Zeit (1. Jh. v.Chr.)*, Basler Beiträ-
ge zur Ur- und Frühgeschichte 6, Derendingen-Solo-
thurn.
- Gaerte, W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg.
1938 *Bericht über die Tätigkeit des Prussia-Museums im Jah-
re 1937*, „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit” 14/5,
s. 113–116.
- Galewski, T.
2015 *Nowe materiały do poznania początków kultury prze-
worskiej na terenie zachodniego Mazowsza*, MatArch.
XL, s. 195–220.
- Galewski, T., Michalak, K.
2011 *Nowy Drzewicz, stanowisko 5. Opracowanie ceramiki
osadowej z okresu przedrzymskiego*, mps w archiwum
Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.
- Gałęzowska, A.
1996 *Materiały z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu
wpływów rzymskich z Kuźnicy Żelichowskiej, w woj. pil-
skim*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”
IV, s. 155–184.
- Gebhard, R.
1989 *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*, Die
Ausgrabungen in Manching 11, Stuttgart.
1991 *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Die Aus-
grabungen in Manching 14, Stuttgart.
- Gediga, B.
2002 *W kręgu kultury Celtów*, [w:] M. Derwich, A. Żurek
(red.), *U źródeł Polski, Polska dzieje cywilizacji i naro-
du do roku 1038*, Warszawa-Wrocław, s. 86–91.
- Godłowski, K.
1977 *Okres lateński w Europie*, Archeologia pierwotna i wczes-
nośredniowieczna IV, Kraków.
1981 *Kultura przeworska*, [w:] Prahistoria Ziem Polskich V,
s. 57–135.
1982 *Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle
archeologii*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Znaczenie wo-
jen markomańskich dla państwa rzymskiego i północ-
nego Barbaricum*, Scripta Archaeologica II, Warszawa,
s. 48–80.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środ-
kowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w ok-
resie rzymskim*, Prace Komisji Archeologicznej 23, Wro-
cław.
1992a *Germanische Wanderungen im 3. Jh. v.Chr. – 6. Jh. n.Chr.
und ihre Widerspiegelung in den historischen und ar-
chäologischen Quellen*, [w:] *Peregrinatio Gothica III*,
Universitetets Olsaksamlings Skrifter, Ny rekke 14,
Oslo, 53–75.
1992b *Die Przeworsk-Kultur*, [w:] G. Neumann, H. Seemann
(red.), *Beiträge zum Verständnis der Germania des Ta-*

- citius, Teil II, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 3/195, Göttingen, s. 9–90.
- Godłowski, K., Woźniak, Z.
1981 *Chronologia*, [w:] Prahistoria Ziem Polskich V, s. 51–57.
- Gomolka, H. - J.
1972 *Die vorrömische Eisenzeit in der Altmark und in den Kreisen Genthin und Havelberg*, mps dysertacji doktorskiej w bibliotece Humboldt-Universität w Berlinie.
- Grabarek, A.
2011 *Grób jastorfski z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Wilcza Wólka, pow. piaseczyński*, „Światowit” VIII (XLIX), fasc. B, s. 69–75.
- Grygiel, M.
2004 *Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brześcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 13–82.
- Guštin, M.
1984 *Die Kelten in Jugoslawien. Übersicht über das archäologische Fundgut*, JRGZM 31, s. 305–363.
- Hachmann, R.
1957 *Jastorf-Funde außerhalb der Jastorf-Kultur*, „Die Kunde” N.F. 8, s. 7–24.
1961 *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, BerRGK 41 (1960), s. 1–276.
1970 *Die Goten und Skandinavien*, Berlin.
- Haevernick, Th. E.
1960 *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn.
- Haffner, A.
1979 *Zur absoluten Chronologie der Mittellatènezeit*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 9, s. 405–409.
- Harck, O.
1973 *Nordostniedersachsen vom Beginn der jüngeren Bronzezeit bis zum Frühenmittelalter*, „Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens” 7 (1972–1973), Hildesheim.
- Hatt, G.
1957 *Nørre Fjand an Early Iron Age Village Site in West Jutland*, Arkæologisk-kunsthistoriske skrifter 2/2, København.
- Hellebrandt, M.
1971 *Előzetes jelentés a Vác-Kavicsbányai kelta temető 1969–1970. évi feltárásáról*, „Archeologiai értesítő” 98/2, s. 176–185.
- Hingst, H.
1959 *Vorgeschichte des Kreises Stormarn*, Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funden Schleswig-Holstein 5, Neumünster.
1974 *Jevenstedt. Ein Urnenfriedhof der älteren vorrömischen Eisenzeit im Kreise Rendsburg-Eckernförde, Holstein*, Offa-Bücher 47, Neumünster.
1983 *Die vorrömische Eisenzeit Westholsteins*, Offa-Bücher 49, Neumünster.
1986 *Urnenfriedhöfe der vorrömischen Eisenzeit aus dem östlichen Holstein und Schwansen*, Urnenfriedhöfe in Schleswig-Holstein 9, Offa-Bücher 58, Neumünster.
- Horvath, L.
1987 *The Surroundings of Keszthely*, [w:] *Corpus of Celtic Finds in Hungary 1. Transdanubia 1*, Budapest, s. 62–178.
- Hvass, S.
1985 *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*, Arkæologiske Studier VII, København.
- Iarmulschi, V.
2012 *Contribuții la poziția cronologică a necropolei de tip Poieniști-Lucașeuca de la Dolințany*, „Revista Arheologică” SN VIII/1–2, s. 84–92.
- Jahn, M.
1931 *Die Kelten in Schlesien*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte I, Leipzig.
- Jakimowicz, R.
1920 *Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Piotrkowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, WA V/1–2, s. 56–64.
1925 *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA IX/3–4, s. 306–331.
- Jakimowiczowa, Z.
1930 *Miecz celtycki z Żerania, w powiecie warszawskim*, [w:] J. Kostrzewski (red.), *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań, s. 291–300.
- Jarysz, R.
1999 *Grób kultury przeworskiej z Brodna, stan. 1, gm. Środa Śląska*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 41, s. 469–474.
- Jażdżewski, K.
1948 *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, WA XVI (1939), s. 107–161.

- Jensen, C. K.
 1996 *Chronologische Probleme und ihre Bedeutung für das Verständnis der vorrömischen Eisenzeit in Süd-/Mittelljütland*, PZ 71/2, s. 194–216.
 1997 *Kronologiske problemer og deres betydning for forståelsen af førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*, [w:] J. Martens (red.), *Chronological problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*, Arkæologiske Studier 7 (1992), Copenhagen, s. 91–106.
 2005 *Kontekstuel kronologi: en revision af det kronologiske grundlag for førromersk jernalder i Sydsandinavien*, Aarhus.
- Jurkiewicz, B., Machajewski, H.
 2007 *Łęki Górne, stanowisko 1, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Osada z okresu przedrzymskiego*, mps w Instytucie Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor w Pułtusku.
 2008 *Osada z okresu przedrzymskiego*, [w:] L. Czerniak, J. Gąsowski (red.), *Osada wielokulturowa w Łękach Górnych, gmina Krzyżanów, woj. łódzkie*, Via Archaeologica Pulтусiensis II, Pułtusk, s. 61–91.
- Kaczanowski, P., Kozłowski, J. K.
 1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Wielka Historia Polski 1, Kraków.
- Kaczmarek, Ł.
 2012 *Miecz obosieczny z okolic Bydgoszczy. Krótki przyczynek do badań nad uzbrojeniem w okresie przedrzymskim*, „Studia Europaea Gnesnensia” 5, s. 157–164.
- Kaczor, W., Żółkiewski, M.
 2014 *Osadnictwo z okresu przedrzymskiego na stanowisku nr 8 w Grabkowie, gm. Kowal, woj. kujawsko-pomorskie. Zarys problematyki*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 15, s. 71–94.
- Karwowski, M.
 1997 *Keltische Glasfunde im polnischen Gebiet*, PArch. 45, s. 33–71.
 2004 *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Österreich*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 55, Wien.
 2005 *The earliest types of eastern Celtic glass ornaments*, [w:] H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (red.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC–1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, Kraków, s. 163–171.
- Kasprowicz, T.
 2004 *Stanowisko kultury jastorfskiej w Wojnowie stan. 23, gm. Murowana Goślina, woj. wielkopolskie*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 215–233.
 2008 *Osada i cmentarzysko ludności z okresu przedrzymskiego na stanowisku 284 (AUT 192) Poznań-Nowe Miasto*, [w:] H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Poznań Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradzie-*
- jami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*, Poznań, s. 225–298.
- Kaszevska, E.
 1961 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część III)*, PMMAE 6, s. 191–290.
 1962 *Cmentarzysko kultury wenedzkiej w Piotrkowie Kujawskim, pow. Radziejów*, PMMAE 8, s. 5–78.
 1967 *Fibule z późnego okresu lateńskiego i z początku okresu rzymskiego między Prosną a Pilicą*, PMMAE 14, s. 231–248.
 1969 *Cmentarzysko kultury wenedzkiej w Nowym Młynie, pow. Włocławek*, PMMAE 16, s. 107–134.
 1975 *Wielookresowe cmentarzysko ciałopalne w Zadowicach, pow. Kalisz*, Spr.Arch. XXVII, s. 141–164.
 1977a *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st.1), woj. płockie*, PMMAE 24, s. 63–232.
 1977b *Problem der keltischen Besiedlung in Mittel- und Nordpolen*, [w:] B. Chropovský (red.), *Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der Germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*, Bratislava, s. 107–122.
- Kaszevski, Z.
 1979 *Materiały starożytne z Kaldusa, woj. toruńskie*, PomAnt III, s. 155–227.
- Katalog
 1880 *Katalog der Ausstellung prähistorischer und anthropologischer Funde Deutschlands*, Berlin.
- Keiling, H.
 1969 *Die vorrömische Eisenzeit im Elde-Karthane-Gebiet (Kreis Perleberg und Kreis Ludwigslust)*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 3, Schwerin.
 1970 *Fundgut von einem Urnenfriedhof der vorrömischen Eisenzeit bei Granzow, Kreis Neustrelitz*, Jahrbuch der Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1969, s. 165–195.
- Kelemen, M. H.
 1987 *Komárom county I*, [w:] *Corpus of Celtic Finds in Hungary 1. Transdanubia 1*, Budapest, s. 179–230.
- Kendelewicz, T.
 2006 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych stanowiska Wierzchowice 2, pow. Jawor*, [w:] *Raport 2003–2004, tom 1. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2003–2004*, Zeszyty OODA, Seria B: Materiały Archeologiczne, Warszawa, s. 317–328.
- Klindt-Jensen, O.
 1949 *Foreign influences in Denmark's Early Iron Age*, „Acta Archaeologica” XX, s. 1–229.
 1953 *Bronzekedelen fra Brå, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter III*, Aarhus.

- Knorr, F.
1910 *Friedhöfe der älteren Eisenzeit in Schleswig-Holstein*, Kiel.
- Kobyliński, Z., Szymański, W.
2005 *Pradziejowe i wczesnośredniowieczne osadnictwo w zespole kemów w Haćkach*, [w:] J. B. Faliński et alii (red.), *Haćki. Zespół przyrodniczo-archeologiczny na Równinie Bielskiej, Białowieża-Warszawa*, s. 43–74.
- Kokowski, A.
1983 *Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w. p.n.e. do schyłku starożytności (w młodszym okresie przedrzymskim i wpływów rzymskich)*, „Archeologiczne Listy” 4, s. 1–7.
1986 *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich na Lubelszczyźnie* [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce*, Kraków, s. 180–200.
1989 *Krusza Zamkowa. Strefa sepulkralna cmentarzyska z późnego podokresu lateńskiego*, [w:] A. Cofta-Broniewska (red.), *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*, *Studia i Materiały do Dziejów Kujaw*, Poznań, s. 65–124.
1991 *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, *Lubelskie Materiały Archeologiczne IV*, Lublin.
2001 *Dzieje badań okresu rzymskiego w Kotlinie Hrubieszowskiej*, [w:] A. Kokowski (red.), „Rzymskie” *dzieje Kotliny Hrubieszowskiej*, Lublin, s. 19–53.
2006 *Hrubieszowskie w dobie późnej epoki brązu i w epoce żelaza*, [w:] R. Szczygieł (red.), *Dzieje Hrubieszowa I. Od pradziejów do 1918 roku*, Hrubieszów, s. 49–69.
- Kolendo, J.
1999 *Lugiowie Burowie oraz Burowie. Przyczynek do interpretacji sytuacji politycznej i kulturowej Europy Barbarzyńskiej w końcu I wieku i w II wieku n.e.*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 217–232.
2004 *Antyczne źródła pisane o najdawniejszych dziejach Wandalów*, [w:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (red.), *Wandalowie – strażnicy bursztynowego szlaku. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie*, 8 marca – 16 czerwca 2004. *Katalog wystawy*, Lublin-Warszawa, s. 11–23.
- Kończak, M.
1995 *Osada kultury przeworskiej w Izdebnie Kościelnym, stanowisko I, gmina Grodzisk Mazowiecki, Barbaricum 5*, Warszawa, s. 5–63.
- Kostrzewski, J.
1914 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań.
1919a *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. 1. und 2. Teil*, *Mannus-Bibliothek* 18 i 19, Leipzig-Würzburg.
1919b *Kultura lateńska (La Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego*, *PArch.* I/1–2, s. 2–27.
1921 *Jeszcze o kulturze lateńskiej na obszarze b. Królestwa Polskiego*, *PArch.* I/3–4 (1920–1921), s. 114–122.
1939 *Kilka osad kultury grobów skrzynkowych i zagadnienie przynależności etnicznej tej kultury*, *PArch.* VI/2–3, s. 273–292.
- Krämer, W.
1985 *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*, *Die Ausgrabungen in Manching* 9, Stuttgart.
- Kres, B.
1965a *Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Żółwinie, pow. Międzyrzecz Wlkp. w 1962 roku*, „Materiały Komisji Archeologicznej” 1, s. 44–54.
1965b *Osada lateńska w Żółwinie, pow. Międzyrzecz-Wlkp., Z badań nad przeszłością Ziemi Lubuskiej*. *Informator Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra*.
- Kurpiewski, A., Narloch, K.
2010 *Osada ludności kultury przeworskiej w Kowalu, woj. kujawsko-pomorskie, Polska (stanowisko 14)*, [w:] J. Beljak, G. Březinová, V. Varsik (red.), *Hospodárstvo Germánov. Sídelskove a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek. Archeológia barbarov 2009. Zborník referátov z V. protohistorickej konferencie. Nitra, 21.–25. septembra 2009*, *Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes X*, Nitra, s. 291–308.
- Langenhan, A.
1890 *Fibelfunde in Schlesien*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” V/4, s. 95–112.
- Laursen, J.
1984 *Danske kuglefibler*, „Hikuin” 10, s. 127–136.
- Lemaniak, P., Pogorzelski, W.
2013 *Wyniki badań na wielokulturowym stanowisku w Gorzowie Wielkopolskim-Karninie, stanowisko 197, gm. M. Gorzów Wielkopolski, woj. lubuskie*, [w:] *Raport 2007–2008, tom II*, Warszawa, s. 163–190.
- Lewczuk, J.
1997 *Kultura przeworska na środkowym Nadodrzu w okresie lateńskim*, *Prace Komisji Archeologicznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 17, Poznań.
- Łowmiański, H.
1963 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, tom 1, Warszawa.

- Łuczkiwicz, P.
2006 *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*, Archaeologia Militaria II, Lublin.
- Machajewski, H.
1999 *Stosunki kulturowe w dorzeczu Parsęty w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] J. Andrzejowski (red.), COMHLAN. *Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 233–245.
2001 *Wygoda. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur in Westpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica IX, Warszawa.
2010 *Studien zur Besiedlung Nordgroßpolens zur Vorrömischen Eisenzeit. Das Problem der Siedlungen vom Typ Posen-Nowe Miasto*, [w:] M. Meyer (red.), *Haus-Gehöft-Weiler-Dorf*, Berliner Archäologische Forschungen 8, Berlin, s. 199–216.
- Machajewski, H., Pietrzak, R.
2008a *Osada ludności z okresu przedrzymskiego na stanowisku 278 (AUT 191) Poznań-Nowe Miasto*, [w:] H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Poznań Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*, Poznań, s. 153–223.
2008b *Osada ludności z okresu przedrzymskiego na stanowisku 226 (AUT 194) Poznań-Nowe Miasto*, [w:] H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Poznań Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*, Poznań, s. 299–350.
- Machajewski, H., Walkiewicz, B.
1993 *Wyniki archeologicznej penetracji terenowej przeprowadzonej w okolicy Nowego Miasta nad Wartą, woj. poznańskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” II, s. 103–113.
- Machajewski, H., Maciejewski, M., Niedzwiedzki, R.
2004 *Wyniki badań na cmentarzysku kultury jastorfskiej w Rosku, gm. Wieleń, woj. wielkopolskie*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 267–271.
- Machnio, K., Affelski, J.
2014 *Osada ludności kultury przeworskiej w rejonie historycznej części miasta Ciechanów, woj. mazowieckie*, [w:] *Raport 9*, Warszawa, s. 207–239.
- Maciałowicz, A.
2004 *Dwie interesujące misy z cmentarzyska kultury przeworskiej w Suchodole, powiat sochaczewski – ślad kontaktów wzdłuż tzw. szlaku bastarneńskiego?*, *Barbaricum* 7, Warszawa, s. 43–60.
- 2009 *Nowe spojrzenie na grób nr 94 z Równiny Dolnej (d. Unterpahlen) jako przyczynek do interpretacji wybranych znalezisk z okresu przedrzymskiego w południowo-wschodniej strefie Bałtyku*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, s. 183–217.
- 2011 *Pomorze Gdańskie na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego w świetle analizy zewnętrznych oddziaływań kulturowych*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk, s. 79–120.
- Maciałowicz, A., Nowakowska, M.
2006 *Naszyjniki tzw. koronowate z Kluczewa i Lochstädt. Przyczynek do badań kontaktów Sambii i północnego Mazowsza w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] A. Szela, W. Nowakowski (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Warszawa, s. 321–334.
- Madsen, A. P., Neergaard, C.
1894 *Jydske gravpladser fra den førromerske jernalder*, „Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie” II/9, s. 165–212.
- Makiewicz, T.
1976 *Ołtarze i paleniska ornamentowane z epoki żelaza w Europie*, *PArch*. XXIV, s. 103–183.
1987a *Znaczenie sakralne tak zwanych „pochówków” psów na terenie środkowoeuropejskiego Barbaricum*, „*Folia Praehistorica Posnaniensia*” 2, s. 239–277.
1987b *Formy kultu bóstw domowych na terenie Europy w starożytności*. Poznań.
1993 *Odkrycia tzw. grobów psów w Polsce i ich sakralne znaczenie*, [w:] M. Kwapiński, H. Paner (red.), *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*, Gdańsk, s. 110–117.
2001 *Verzierte Tonaltäre und Feuerstellen als Ausdruck der interkulturellen Kontakte in der Eisenzeit Europas*, [w:] E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza*, Aszód-Nyíregyháza, s. 9–23.
2004 *Osada kultury jastorfskiej na stan. 22 w Pławcach, woj. wielkopolskie*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 235–244.
- Makiewicz, T., Łaszkiewicz, T.
2001 *Znalezisko zapinki kultury jastorfskiej z osady w Sowinkach koło Poznania*, [w:] E. Wilgocki et alii (red.), *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. Władysława Filipowiaka*, Szczecin, s. 71–76.

- Malinowski, T.
1956 *Nabytki b. Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1929–1932*, FAP VI (1955), s. 104–161.
- Marciniak, J.
1957 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, MS II, s. 7–174.
- Marschall, K.
1882 *Heidnische Funde im Weichsel-Nogat Delta*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig” N.F. V/3, s. 1–7.
- Martens, J.
1988 *Borremose Reconsidered. The Date and Development of a Fortified Settlement of the Early Iron Age*, „Journal of Danish Archeology” 7, s. 159–181.
1992a *Borremose in North Jutland – a Fortified Settlement of the Early Iron Age*, *Barbaricum* 2, Warszawa, s. 102–113.
1992b *The Pre-Roman Iron Age Cemetery at Kraghede*, *Barbaricum* 2, Warszawa, s. 114–136.
1994a *On the so-called Kraghede-group – the Pre-Roman Iron Age in North Jutland and its connections with the Przeworsk Culture*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska I*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1, Lublin, s. 37–69.
1994b *Refuge Fort – Fortified Settlement – Central Place? Three years of archaeological investigations in the Borremose Stronghold*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 1994/2, s. 177–198.
1996 *Die vorrömische Eisenzeit in Südkandinavien. Probleme und Perspektiven*, PZ 71/2, s. 217–243.
1997 *The Pre-Roman Iron Age in North Jutland*, [w:] J. Martens (red.), *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe. Symposium at the Institute of Prehistoric and Classical Archaeology, University of Copenhagen, December 8 1992*, *Arkæologiske Studier* 7, Copenhagen, s. 107–136.
- Martyniak, G., Pastwiński, R., Pazda, S.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie*, Wrocław.
- Maute, M.
1994 *s.v. Fibeln. Latènezeit. Fibeln-Typen und Verbreitung*, [w:] RGA 8, Berlin-New York, s. 458–462.
- Mazurek, W.
1994 *Badania ratownicze na stanowisku z okresu przedrzymskiego w Wytyczynie, stan. 5, woj. Chełm*, [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowo-wschodniej w 1993 roku*, Biała Podlaska, s. 80–85.
1995a *Materiały grupy czerniczyńskiej w województwie chełmskim*, [w:] T. Węgrzynowicz et alii (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osob-*
no? Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993, Warszawa, s. 229–264.
- 1996a *Badania sondażowe na osadzie z okresu przedrzymskiego w Leszczanach, stan. 3, gm. Żmudź*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku VII*, Chełm, s. 9–16.
1996b *Wyniki badań ratowniczych na stanowisku z okresu przedrzymskiego w Wytyczynie, stan. 5, gm. Urszulin*, [w:] *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992–1993 roku VII*, Chełm, s. 17–34.
2001 *Materiały typu jastorfskiego ze stanowiska 5 w Wytyczynie, gm. Urszulin, woj. lubelskie*, WA LIV (1995–1998), s. 49–57.
- Mazurek, T., Mazurek, W.
1996 *Wyniki badań osady z okresu przedrzymskiego w Wytyczynie, stan. 5, gm. Urszulin, woj. chełmskie*, APS I, s. 75–81.
1997a *Kilka uwag na temat tzw. grupy czerniczyńskiej*, [w:] A. Kokowski (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu*, Lublin, s. 135–148.
1997b *Wyniki badań wykopaliskowych w Wytyczynie, stan. 5 i nadzorów archeologicznych na stanowiskach wokół jeziora Wytyckiego w woj. chełmskim*, APS II, s. 86–94.
2006 *Plemiona barbarzyńskie wśród poleskich błot*, [w:] E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*, Lublin, s. 87–104.
- Meduna, J.
1980 *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*, Praha.
- Merkbuch für Ausgrabungen
1914 *Merkbuch für Ausgrabungen. Eine Anleitung zum Ausgraben und Aufbewahren von Altertümern*, Berlin.
- Metzler, J.
1996 *La chronologie de la fin de l'Âge du Fer et du début de l'époque romaine en pays trévire*, „Revue archéologique de Picardie” 3/4, s. 153–163.
- Meyer, M.
2005 *Migration und Adaption – ein differenziertes Modell zur Erklärung der latènezeitlichen Przeworsk-Funde in Deutschland*, „Alt-Thüringen” 38, s. 203–212.
2008 *Mardorf 23, Lkr. Marburg-Biedenkopf. Archäologische Studien zur Besiedlung des deutschen Mittelgebirgsraumes in den Jahrhunderten um Christi Geburt*, Berliner Archäologische Forschungen 5, Rahden/Westf.
- Meyer, M., Rauchfuß, B.
2014 *Leimbach, Lkr. Nordhausen: Ausgrabung einer Siedlung der Przeworsk-Kultur im Südharzvorland*, [w:] W. Schier, M. Meyer (red.), *Vom Nil bis an die Elbe. Forschungen aus fünf Jahrzehnten am Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin*, Internationale Archäologie. Studia Honoraria 36, Rahden/Westf., s. 197–210.

- Michałowski, A.
 2003 *Powiat wrzesiński w okresie przedrzymskim, wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, [w:] M. Brzostowicz (red.), *Archeologia powiatu wrzesińskiego*, Biblioteka Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych III, Poznań-Września, s. 63–87.
- 2004 *Łyżki gliniane z okresu przedrzymskiego z terenów Europy Środkowej*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 123–160.
- 2006 *Kultura jastorfska w Wielkopolsce północnej*, [w:] H. Machajewski (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, Piła-Płotki, s. 183–199.
- 2010 *Die Siedlungen der Jastorf-Kultur in Großpolen*, [w:] M. Meyer (red.), *Haus-Gehöft-Weiler-Dorf*, Berliner Archäologische Forschungen 8, Berlin, s. 169–198.
- 2015 *Gliniany ołtarz z osady kultury przeworskiej w Sosnowcu, gm. Śrem*, [w:] A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator per devia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Professore Thaddeo Makiewicz septuagenario amici et socii*, Poznań, s. 117–123.
- Michałowski, A., Teska, M.
 2012 *Nowe odkrycia figurek Feuerböcke z terenów ziem polskich*, „*Folia Praehistorica Posnaniensia*” 17, s. 331–334.
- Michałowski, A., Różański, A., Wierzbicki, J.
 2012 *Wstępne wyniki badań osad z okresów neolitu, przedrzymskiego i wczesnego średniowiecza w Grabkowie, stan. 7, gm. Kowal, pow. włocławski, woj. kujawsko-pomorskie*, „*Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*” 13, s. 201–211.
- Miron, A.
 1986 *Das Gräberfeld von Horath. Untersuchungen zur Mittel- und Spätlatènezeit im Saar-Mosel-Raum*, „*Trierer Zeitschrift*” 49, s. 7–198.
- 1991 *Die späte Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum: mittel- und spätlatènezeitliche Gräberfelder*, [w:] A. Haffner, A. Miron (red.), *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum. Symposium Birkenfeld 1987*, „*Trierer Zeitschrift*”, Beiheft 13, Trier, s. 151–169.
- 1998 *Die babylonische Verwirrung. Überlegungen zur Terminologie der Spätlatène-Chronologie*, [w:] A. Müller-Karpe et alii (red.), *Studien zur Archäologie der Kelten, Germanen und Römern in Mittel- und Westeuropa. Alfred Haffner zum 60. Geburtstag gewidmet*, Internationale Archäologie. Studia honoraria 4, Rahden, s. 429–438.
- Montelius, O.
 1896 *Den nordiska jernalders kronologi*, „*Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*” 9, s. 155–274.
- Munteanu, O., Iarmulschi, V.
 2013 *Linguri de lut din mediul culturii Poieniști-Lucașeuca*, „*Revista Arheologică*” SN IX/2, s. 76–84.
- Muzolf, B.
 1999 *Badania archeologiczne wielokulturowego stanowiska w miejscowości Kobielice stan. 1 (nr GAZ-119), gm. Zakrzewo, woj. kujawsko-pomorskie*, mps w archiwum Europol Gaz S.A. w Warszawie.
- Muzolf, B., Kittel, P., Muzolf, P.
 2012 *Sprawozdanie z prac badawczych na wielokulturowym kompleksie osadniczym w miejscowości Smólsk, stanowisko 2/10, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] *Raport 2007–2008*, tom I, Warszawa, s. 43–64.
- Müller, R.
 1985 *Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelbe*, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, 38, Berlin.
- Müller, S.
 1912 *Vendsyssel-studier III. Jernalderens kulturhistorie og fund*, „*Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*” III/2, s. 83–142.
- Mycielska, R., Woźniak, Z.
 1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu. Część I*, *Mat Arch.* XXIV, s. 5–326.
- Natuniewicz, M.
 2006 *Osady z okresu rzymskiego w Kołozębnie i Poświętnem. Studium krytyczne wyników wykopalisk*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit: Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 115–144.
- de Navarro, J. M.
 1959 *Zu einigen Schwertscheiden aus La Tène*, *Bericht RGK* 40, s. 79–119.
- Neergaard, C.
 1916 *Sønderjyllands jernalder*, „*Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*” III/6, s. 255–310.
- 1931 *Nogle sønderjyske fund fra den ældre jernalder*, „*Fra Nationalmuseet Arbejdsmark*” 1931, s. 63–80.
- Nowakowski, Z.
 2006 *Nowe znaleziska z Kamieńczyka, pow. wyszkowski, WA LVIII*, s. 388–390.
- Nylén, E.
 1955 *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands. Funde, Chronologie, Formenkunde*, Uppsala.

- Pačková, S. P., Romanovská, M. A. (Пачкова, С. П., Романовская, М. А.)
1983 *Památníky Karpato-Dunajského regiona konca I tys. do n.č.*, [w:] V. D. Baran (red.), *Slavâne na Dnestrè i Dunae*, Kiev, s. 48–77.
- Pare, Chr.
2003 *Zur Bewaffnung*, [w:] Ch. Pare (red.), *Bevor die Römer kamen. Kelten im Alzeier Land. Katalog zur Sonderausstellung im Museum der Stadt Alzey, 17. November 2003 bis 25. Januar 2004*, Alzeier Geschichtsblätter, Sonderheft 17, Mainz, s. 63–68.
- Parzinger, H.
1989 *Chronologie der Späthalstatt- und Frühlatènezeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save*, Quellen und Forschungsberichte Prähistorischen und Provinzialrömischen Archäologie 4, Weinheim.
- Pasternak, J.
1944 *Der Kronenhalsring von Ulwivok*, „Posener Jahrbuch für Vorgeschichte“ I, s. 103–110.
- Pastwiński, R.
1970 *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej w Ciecierzynie, pow. Kluczbork, w latach 1965–1968*, SprArch. XXII, s. 117–130.
- Pescheck, Ch.
1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 5, Leipzig.
- Peschel, K.
1992 *Zu Bewegungen im Mittelgebirgsraum vor den Kimbern (Belgen – Bastarnen – Sueben)*, [w:] E. Speitel (red.), *Beiträge zur keltisch-germanischen Besiedlung im Mittelgebirgsraum*, Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 28, Stuttgart, s. 113–128.
- Petersen, E.
1928 *Eine spätlatènezeitliche Siedlung aus Niederschlesien*, [w:] *Festgabe für den 70jährigen Gustaf Kossinna von Freunden und Schülern*, „Mannus“ Erg.-Band VI, Leipzig, s. 59–66.
- Pfützenreiter, F.
1933 *Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt*, Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter 2, Fraustadt.
- Pietraszewski, J.
1924 *Notatki archeologiczne z ziemi sandomierskiej. 3. Znaleźisko z okresu lateńskiego we wsi Dwikozy, pow. sandomierski*, WA IX/1–2, s. 122–124.
- Pietrzak, M.
1987 *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk.
- Piętka-Dąbrowska, T., Liana, T.
1962 *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów*, WA XXVIII/2, s. 142–173.
- Pilarski, B., Cyganiewicz, P.
2011 *Kruszyn st. 13. Analiza osadnictwa z okresu przedrzymskiego o cechach kultury jastorfskiej*, [w:] W. Koszkuł, B. Pilarski, P. Cyganiewicz (red.), *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 13 w Kruszynie (AUT 104), gm. Włocławek, woj. kujawskopomorskie*, mps w archiwum Archeo-Explorers w Krakowie, s. 138–229.
- Pobol', L. D. (Поболь Л. Д.)
1983 *Archeologičeskie památniki Belorussii. Źeleznyj vek*, Minsk.
- Pogorzelski, W., Lemaniak, P.
2010 *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na stanowisku archeologicznym Gorzów Wielkopolski-Karnin nr 197*, mps w Dziale Archeologicznym Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Głogowie.
- Polenz, H.
1971 *Mittel- und Spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main*, „Studien und Forschungen“ N.F. 4, s. 1–115.
1978 *Gedanken zu einer Fibel von Mittellatèneschema aus Káyseri in Anatolien*, „Bonner Jahrbücher“ 178, s. 181–216.
1982 *Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 v. Chr. Geburt*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter“ 47, s. 27–223.
- Photographisches Album
1880 *Photographisches Album der prähistorischen und anthropologischen Ausstellung zu Berlin*, Berlin.
- Prochowicz, R.
2006a *Osada z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Strzyżowie, pow. hrubieszowski, w świetle badań z lat 1935–1937 i 1939*, WA LVIII, s. 265–281.
2006b *Szpila holsztyńska ze stanowiska 4 w Tomaszach, pow. ostrołęcki*, WA LVIII, s. 384–388.
2011 *Zapinka typu Zachow z Pręgowa Dolnego w powiecie gdańskim*, WA LXII, s. 237–241.
- Przyborowski, J.
1873 *Kilka wycieczek archeologicznych po prawym brzegu Wiśły*, WA I, s. 39–96.
- Reichmann, Ch.
1979 *Zur Besiedlungsgeschichte der Lippemündungsgebietes während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, Wesel.
- Reinecke, P.
1988 *Studien zur vorrömischen Eisenzeit im Umland der süd-*

- lichen Ostsee. Forschungsstand – Chronologie – kulturhistorische Beziehungen, mps dysertacji doktorskiej w bibliotece Humboldt-Universität w Berlinie.
- von Richthofen, B.
1924 *Auf den Spuren alten Siedlungen*, „Altschlesien” 1/2, s. 59–65.
1927 *Einführung in die Ur- und frühgeschichtliche Abteilung des Museums Ratibor*, Ratibor.
1931 *Zur Herkunft der Wandalen*, „Altschlesien” 3, s. 21–36.
- Rieckhoff, S.
1992 *Überlegungen zur Chronologie der Spätlatènezeit in südlichen Mitteleuropa*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 57, s. 103–121.
1995 *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*, „Trierer Zeitschrift”, Beiheft 19, Trier.
2007 *Wo sind sie geblieben? Zur archäologischen Evidenz der Kelten in Süddeutschland im 1. Jahrhundert v. Chr.*, [w:] H. Birkhan (red.), *Kelten-Einfälle an der Donau. Akten des Vierten Symposiums deutschsprachiger Keltologinnen und Keltologen. Philosophische-Historische-Archäologische Evidenz*, Wien, s. 409–440.
2008 *Geschichte der Chronologie der Späten Eisenzeit in Mitteleuropa und das Paradigma der Kontinuität*, „Leipziger Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie” 30, s. 1–11.
- Rindel, P. - O.
1997 *Den keramiske udvikling i sen førromersk og ældre romersk jernalder i Sønderjylland*, [w:] J. Martens (red.), *Chronological problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*, *Arkæologiske Studier* 7 (1992), Copenhagen, s. 159–167.
- Rosen-Przeworska, J.
1948 *Zabytki celtyckie na ziemiach polskich*, „Światowit” XIX (1946–47), s. 179–322.
- Rudnicki, M.
2014 *Nowa Cerekwia. Celtic Centre for craft and commerce of interregional importance north of the Carpathians*, [w:] S. Berecki (red.), *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin, Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş 10–13 October 2013*, Târgu Mureş, s. 33–70.
- Rutkowski, L.
1921 *Bronzowe naramienniki, obręcze i korona, znalezione w Kluczewie w pow. płońskim*, WA VI, s. 132–134.
- Schoknecht, U.
1991 *Zislow. Ergebnisse archäologischer Untersuchungen*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 25, Schwerin.
- Schubart, H.
1953 *Fibeln der älteren Eisenzeit von Quitzenow Kreis Teterow*, „Jahrbuch der Bodendenkmalpflege in Mecklenburg” 1953, s. 57–68.
1957 *Zachower Fibeln in Berliner Museum*, „Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte” 6, s. 81–96.
- Schwantes, G.
1909 *Die Gräber der ältesten Eisenzeit im östlichen Hannover*, PZ I/2, s. 140–162.
1911 *Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg*, Urnenfriedhöfe Niedersachsen I/1–2, Hannover.
1935 *Die zeitliche Stellung des Moorfundes von Hirschsprung*, „Nordelbingen. Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck” 11, s. 20–33.
1950 *Die Jastorf-Zivilisation*, [w:] G. Behrens, J. Werner (red.), *Reinecke-Festschrift zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*, Mainz, s. 119–130.
1958 *Die Gruppen der Ripdorf-Stufe*, JmV 41/42, s. 334–388.
- Schwarz, W.
1879 *I. Nachtrag zu den „Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen“*, Beilage zum Programm des Königlichen Friedrich-Wilhelms-Gymnasiums in Posen, Posen.
- Sege, H.
1899 *Schlesische Fundchronik*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” VII/4, s. 531–558.
1902 *Ein Begräbnisplatz der mittleren La Tènezeit. Beiträge zur Urgeschichte Schlesiens*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” N.F. II, s. 31–44.
- Seroczyński, Z., Wysocka, M.
2006 *Osadnictwo pradziejowe, wczesnośredniowieczne i nowożytnie na stanowisku nr 5 (AUT 27) w Powodowie II, gm. Wartkowie, pow. poddębicki, woj. łódzkie, część II, rozdział V – Osadnictwo społeczności kultury przeworskiej*, mps w archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, oddział w Poznaniu.
- Seyer, H.
1982 *Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet in den Jahrhunderten vor Beginn u. Z.* „Schriften zur Ur- und Frühgeschichte” 34, Berlin.
- Shchukin, M. B., Val'kova, T. P., Schevchenko, Y. Y.
1993 *New finds of „kronenhalsringe” in the Chernigov region, Ukraine and some problems of their interpretation*, „Acta Archaeologica” 63 (1992), s. 39–56.
- Skowron, J.
2002a *Tynki wapienne i naczynia z „polewą” wapienną z osady kultury przeworskiej w Antoniewie, stan. 1, woj. mazowieckie. Przyczynek do badań nad wykorzystaniem wapna w młodszym okresie przedrzymskim*, APolski XLVII/1–2, s. 229–244.

- 2002b *Ausgrabungen auf der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Antoniew, Masowien*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift” 43, s. 23–45.
- 2006 *Kultura przeworska w dorzeczu środkowej i dolnej Bzury*. Monografia osadnictwa, Poznań.
- 2008 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Kunach na stanowisku 4, w Wielkopolsce wschodniej*, [w:] J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy 2*. Łódź, s. 11–210.
- Smaruj, A.
2012 *Ze studiów nad sytuacją osadniczo-kulturową u schyłku starożytności w południowo-wschodniej części Pałuk*, FAP 48, s. 161–196.
- Sobucki, A., Woźniak, Z.
2004 *Nowe materiały o cechach jastorfskich z Wielkopolski*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 199–214.
- Stąporek, M.
1995 *Najstarsza faza kultury oksywiejskiej*, mps pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.
- Stöckli, W. E.
1974 *Bemerkungen zur räumlichen und zeitlichen Gruppierung der Funde im Oppidum von Manching*, „Germania” 52/2 (1974), s. 368–385.
1975 *Chronologie der jüngeren Eisenzeit im Tessin*, Veröffentlichungen der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Antiqua 2, Basel.
- Strzelczyk, J.
1977 *s.v. Wandalowie*, [w:] G. Labuda, Z. Stieber (red.), *Słownik Starożytności Słowiańskich, tom 6: T–W*, Wrocław, s. 311–314.
1992 *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa.
- Szenicowa, W.
1982 *Badania archeologiczne w Łagiewnikach w woj. bydgoskim*, Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1973–1979, Bydgoszcz, s. 81–99.
- Świerkowska-Barańska, E.
1992 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych osady z okresu lateńskiego i wpływów rzymskich w Młodzikowie, gm. Krzykosy, woj. poznańskie, stan. 21*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” I, s. 31–44.
- Tackenberg, K.
1925 *Die Wandalen in Niederschlesien*, Vorgeschichtliche Forschungen 1/2, Berlin.
1926 *Die frühgermanische Kultur in Schlesien*, „Altschlesien” 1/3–4 (1922), s. 121–156.
1930 *Zu den Wanderungen der Ostgermanen*, „Mannus” 22, s. 268–295.
- 1963 *Zu den Funden von Lukaschewka im Bezirk Kischinew Moldau-Republik*, „Alt-Thüringen” VI (1962/1963), s. 403–427.
- Terpilovskij, R. V.
2014 *The Mutyn Burial Site from the Turn of Eras on the Seym River (preliminary Report)*, [w:] J. Brandt, B. Rauchfuß (red.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa. Beiträge der internationalen Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung „Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg“ durch Gustav Schwantes, 18.–22.05. 2011 in Bad Bevensen, Hamburg*, s. 331–345.
- Teska, M.
2014 *Na „bastarneńskim szlaku”. Elementy kultury jastorfskiej z dorzecza Bzury*, [w:] L. Tyszler, A. Marciniak-Kajzer, M. Olędzki (red.), *Brzeziny. Dzieje miasta i regionu*, Studia Brzezinsensia I, Brzeziny-Łódź, s. 159–176.
- Tetzlaff, W.
1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Zarębowie, pow. Aleksandrów Kujawski, i Nowinach, pow. Inowrocław, przeprowadzonych w 1959 roku*, SprArch. XIV, s. 146–153.
1967 *Cmentarzysko z okresu lateńskiego w Zarębowie, pow. Aleksandrów Kujawski*, „Slavia Antiqua” XIV, s. 253–306.
- Tomaszewska, I.
1997 *Uwagi na temat celtyckiej pochwy miecza z Warszawy-Żerania*, APolski XLII/1–2, s. 141–154.
1998 *Młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich. Rezultaty ostatnich badań*, [w:] W. Szymański (red.), *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki, pod Płockiem*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały I, Warszawa, s. 65–93.
- Trachsel, M.
2004 *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 104, Bonn.
- Undset, I.
1882 *Das erste Auftreten des Eisens in Nordeuropa*, Hamburg.
- Uzarowiczowa, A.
1970 *Nowe znaleziska archeologiczne z powiatu Puławy*, WA XXXV/3, s. 422–423.
- Venclová, N.
1990 *Prehistoric Glass in Bohemia*, Praha.
- Vulpe, R.
1955 *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, [w:] *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès de Sciences historiques, Roma 1955*, Bucarest, s. 103–119.

- Waldhauser, J.
1987 *Keltische Gräberfelder in Böhmen. Dobrá Voda und Letky sowie Radovesice, Stránce und Tuchomyšl*, Bericht RGK 68, s. 25–179.
- Waluś, A., Domaradzka, S., Brzóška, A.
2010 *Via Archaeologica Masoviensis. Badania archeologiczne na mazowieckim odcinku autostrady A-2*, „Uniwersytet Warszawski. Pismo Uczelni” 2/2010 (46), s. 20–21.
- Wendowski-Schünemann, A.
2000 *Fibeln mit Spätlatèneschema vom Typ „Cuxhaven“ – Bemerkungen zum Typenkonzept „Hornbek 3a2“*, „Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte” 59, s. 105–120.
- Wenskus, R.
1976 *s.v. Bastarnen*, [w:] RGA² 2, s. 88–90.
- Wiklak, H.
1960 *Grób ciałopalny z późnego okresu lateńskiego odkryty w miejscowości Widawa, pow. Łask, WA XXVI/3–4 (1959–1960)*, s. 392–393.
- Willroth, K.-H.
1992 *Untersuchungen zur Besiedlungsgeschichte der Landschaften Angeln und Schwansen von der älteren Bronzezeit bis zum frühen Mittelalter*, Offa-Bücher 72, Neumünster.
- Wiślański, T.
1959 *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim w latach 1952 i 1954*, FAP X, s. 1–95.
- Wołągiewicz, R.
1979 *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 33–69.
1981 *Kultura oksywska*, [w:] Prahistoria Ziem Polskich V, s. 156–165.
1997 *Lubieszewo. Materiały do studiów nad kulturą społeczności Pomorza Zachodniego w okresie od IV w. p.n.e. do I w. n.e.*, Szczecin.
- Woźniak, Z.
1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław.
1971 *Die jüngste Phase der keltischen Kultur in Polen*, AR 23, s. 504–519.
1974 *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław.
1977 *Kulturelle Beziehungen zwischen den Gebieten Polens und der DDR, während der Latène- und der frühen römischen Kaiserzeit*, AFB 22, s. 269–287.
1979 *Chronologia młodszej fazy kultury pomorskiej w świetle importów i naśladownictw zabytków pochodzenia poludniowego*, [w:] T. Malinowski (red.) *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 125–148.
- 1988 *Kulturelle und ethnische Veränderungen während der zweiten Hälfte der 1. Jahrtausends v.u.Z. im Südpolnischen Raum*, [w:] F. Horst, F. Schlette (red.), *Frühe Völker in Mitteleuropa*, Berlin, s. 235–245.
- 1992 *Zur Chronologie der keltischen Siedlungsmaterialien aus Schlesien und Klempolen*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet*, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990, s. 9–17.
- 1994 *Wczesna faza kultury przeworskiej na Wyżynie Sandomierskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska I*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1, Lublin, s. 127–145.
- 2007 *Rola Celtów i kultury jastorfskiej w przemianach kulturowych i etnicznych na ziemiach Polski w 2. połowie I tysiąclecia p.n.e.*, [w:] L. Bakalarska (red.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. Łańcut (26–28 X 2005 r.)*, Warszawa, s. 390–419.
- Woźniak, Z., Poleska, P.
1999 *Zabytki typu jastorfskiego z zachodniej Małopolski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 379–394.
- Wydra, F.
1939 *Niestronno. Nowe Wykopalka*, ZOW XIV/7–8, s. 100–101.
- Zielonka, B.
1970 *Rejon Gopła w okresie późnolateńskim i rzymskim*, FAP XX (1969), s. 147–217.
- Żychliński, D.
2004 *Osada z młodszej fazy przedrzymskiego z elementami kultury jastorfskiej w Otorowie, pow. Szamotuły, stan. 66*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 245–258.
2010 *Osada ludności kultury przeworskiej z młodszej fazy przedrzymskiego w Jaromierzu, pow. Wolsztyn, woj. wielkopolskie, stan. 19*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” VII, s. 81–100.
- Żychliński, D., Przybytek, M.
2008 *Grób ciałopalny ludności kultury jastorfskiej z Grodziszcz, pow. świebodziński, woj. lubuskie, stan. 12*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 6, s. 199–213.

SUMMARY

The Early/Late Pre-Roman Period transition was a time of a profound cultural change in the Odra and Vistula drainages, on the north-eastern periphery of the Celtic world. Its result was the decline of the “post-Hallstatt” Pomeranian-Cloche Grave Culture previously spread across much of Poland, now replaced by two formations deeply influenced by the La Tène Culture – the Przeworsk and the Oksywie cultures. The view dominant in the literature is that these two are a direct continuation of the “post-Hallstatt” cultures. According to currently accepted views the main cause of this major cultural transformation was impact from the La Tène Culture which triggered significant changes in the spiritual and the material culture, and in the economic systems of the “Pomeranian-Cloche Grave” communities. Only recently the role of the Jastorf Culture in this process has come to be recognized as vital. The number of Jastorf sites recorded across the Polish Lowland, far east of the lands on the lower and the middle Odra settled by the communities of the peripheral Gubin Group and the Oder Group of the Jastorf Culture. A special contribution to the recognition of Jastorf Culture materials and charting the current line of research on the archaeological situation at the onset of the Late Pre-Roman Period in Poland was made by the research of T. Dąbrowska and Z. Woźniak.

Relics of Jastorf settlement are scattered mostly in areas of Wielkopolska, Kujawy, western Mazowsze and the Lublin region. Some rare finds have been recorded in Lower Silesia outside the range of the Gubin Group of Jastorf Culture. Others are known from the northern reaches of the Lowland, the cradle of the Oksywie Culture, and from the West Balt Barrow Culture (Fig. 1, 2). Jastorf settlement does not form any more obvious concentrations, this may partly reflect the status of research, i.e., the general failure to identify settlements of this culture. This is because in many cases we have to rely only on the sparse and poorly diagnostic surface finds.

Jastorf Culture materials recorded in the Lowland, is mostly pottery, dated by analogy to other zones of Jastorf Culture settlement (Fig. 3). Pottery assemblages of this culture from the Lowland (Fig. 4–10) are obviously in correspondence with materials recorded in Denmark – in Jutland and Funen, dated mostly to between phase Ib and IIIa acc. to C.-J. Becker, and to phases I and II acc. to E. Albrechtsen, which corresponds to phases IB and IIA in the modified division of J. Martens. They are similar to some extant also to finds originating from the parent territory of the Jastorf Culture in the middle and the lower Elbe drainage linked with the Ripdorf phase acc. to G. Schwantes, or phases Id and Iia acc. to H. Hingst. On the other hand, there are no recognizable connections of this pottery with the wares of the Gubin Group and the Oder Group.

Jastorf Culture pottery connects also with forms which are present in the earliest pottery assemblages of the Przeworsk and the Poienești-Lukaševka cultures, dating to phases A1–A2 of the Late Pre-Roman Period.

Some of the objects recovered in the Lowland in settlements and in burials with Jastorf pottery can be dated with some precision. They are e.g., northern Jastorf pins from the Early/Late Pre-Roman Period transition and Celtic imports, mostly brooches characteristic for phase LTC1 (Fig. 12). The latter are noted in assemblages with pottery resembling the younger Danish materials from Becker phase IIIa, or Martens phase IIA (Fig. 13). The presence of this pottery has been confirmed also in Celtic settlements in Upper Silesia occupied during the Middle La Tène, mostly during its earlier segment, i.e., LTC1 (Fig. 11).

A small group of metal objects of northern Jastorf origin recovered as stray finds or excavated from Jastorf sites in the Lowland has been dated to the close of the Early and the onset of the Late Pre-Roman

Period. They include: winged pins of the Danish type, typologically late Holstein pins of *Skovby/Bjærndrup* type, early and later forms of crown neck-rings (*Kronenhalsring*) and cast bronze brooches characteristic for the Danish-northern German region (Fig. 14).

It follows from the above remarks that the dating of Jastorf finds recorded in the Lowland is based largely on the analysis of the pottery, the most plentiful here, which is compared against the materials from Jutland, and in part, also from the northern Elbe region. Primarily on this evidence, but making use also of the chronologically diagnostic forms recorded in association with this pottery – the rare objects of a Celtic provenance and some of the Jastorf ornaments – we can attempt to separate the older and the younger materials. The older forms, datable to the close of the Early Pre-Roman Period, would include two- and tripartite vases, wide-mouthed mugs and cups which have correspondence with forms known from Jutland, assigned to Becker phases Ib and II. Their characteristic feature is a thickened and strongly folded out rim. Sometimes there may be a strap handle and a zone of an archaic, finely engraved geometric decoration. These forms are resembled also by large bowls with a wide, strongly folded out, nearly vertical rim, storage vessels with several lugs, or with a cordon set in the upper portion of the body, and jars which have a tall neck separated from the broad lower body by a distinct set off, decorated with deeply engraved designs, like in the “post-Hallstatt” inventories (Fig. 4:1.3.5, 5:7, 7:5, 10:4). So far no early Jastorf materials have been recorded in sites found in the eastern part of the Lowland. A much larger group, noted also in the region to the east of the Vistula, are pottery finds recognized as having a chronologically later position, dated to the onset of the Later Pre-Roman Period. These vessels have internally faceted rims and handles constricted in their middle section. This younger pottery includes “tableware” – neckless vases, mugs and large bowls with a folded out rim, but also, slender basin-like forms with a well defined neck reminiscent of the inversely pyriform vessels. On some of these wares, mostly vases, there is a zone of a finely engraved geometric decoration, sometimes filled with a pricked decoration, a feature which is encountered also on the younger pottery from Jutland. The much smaller group of “kitchenware” includes jars with a faceted rim and two constricted handles, and jar-like storage vessels with finger-impressed cordon near the rim (Fig. 5:6.8, 7:1, 11:6, 13:2.4.7.8).

The legitimacy of the division of the Jastorf pottery from the Lowland into older and younger forms based on analogies from the northern Jastorf zone would be validated by metal finds found in the same context which are dated according to the system of chronological divisions developed for the La Tène Culture. The association of younger Jastorf Culture vessels with brooches corresponding to Celtic brooches from phase LTC1 should be stressed in this context. Of high importance is also presence of similar pottery in Celtic settlements in Upper Silesia, occupied mainly during LTC. The younger Jastorf pottery has parallels in materials of the Przeworsk and the Poienești-Lukaševka cultures. However, any dating made on this basis is imprecise because it covers a period which corresponds to phases A1 and A2.

The absolute chronology of the Jastorf materials from the Lowland can be determined only through synchronization with the current system of dating the La Tène Culture. It has been concluded on this basis that the older Jastorf finds from the close of the Early Pre-Roman Period, i.e., approximately from phase LTB2, may date to the late 4th century or the first half of the 3rd century BC. The much more abundant younger materials, dated to the onset of the Late Pre-Roman Period – phase A1, and presumably present also in phase A2, are

likely to belong mostly in phase LTC1, i.e., the first half of the 3rd century and the first decades of the 2nd century BC. The latest possible dating for Jastorf finds come from around half of the 1st century BC.

During the Pre-Roman Period there is a development in the Polish Lowland of four large culture units – the “post-Hallstatt” Pomeranian-Cloche Grave Culture, the even more archaic West Balt Barrow Culture, the Latenized Przeworsk Culture, and the Oksywie Culture related to it. There is no evidence for any connection between the Pomeranian-Cloche Grave and the Jastorf cultures. On the other hand, there is an evident similarity of the pottery, built structures and features of the burial rite shared by the Jastorf and the early Przeworsk cultures. More than once, the materials of these two units have surfaced in the same settlement and grave context. On the evidence of more precisely dated grave assemblages from phase A1, which corresponds to phase LTC2, the emergence of the Przeworsk Culture belongs in a period which followed the decline of the Jastorf settlement. Nevertheless, the latter unit did have some influence on the formation of the Przeworsk Culture. Definitely less easy to assess is the relationship between the Jastorf settlement scattered sparsely across the northern Lowland and the Oksywie Culture and the West Balt Barrow Culture.

The presence of Jastorf communities in the Lowland used to be linked with the migration of the Germanic Bastarnae, who supposedly moved through the Odra and the Vistula drainages in the 3rd century making for the south-eastern regions. The result of this migration to the present-day Romanian-Moldovan border would be the emergence of the Poieniști-Lukaševka Culture. It does not appear likely, despite the similarity of the Jastorf and Poieniști-Lukaševka inventories, that the Jastorf communities of from the Polish Lowland played a part in the emergence of the latter culture. It is more likely that the makers of the Poieniști-Lukaševka came from the parent territory of the Jastorf Culture, this is suggested by the presence of many “Elbian” elements in the material culture. On the other hand, the communities of northern Jastorf origin settled in the Lowland, whose first representatives may have moved into this region still at the close of the 4th century BC, had some share in the process of the formation of the Przeworsk Culture. It cannot be ruled out that at least a part of this population were Vandals, which tribe is regarded as one of the makers of the Przeworsk Culture. Mostly on the evidence from linguistic and toponomastic studies the homeland of this people has been placed in Jutland, with an offshoot also traced in the southern region of Norway.

tłum. Anna Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”; (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologią” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologią” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2015. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa